

TARİH ANABİLİM DALI
175 NUMARALI MUFASSAL TAHRİR DEFTERİNE GÖRE KARS,
ARDAHAN-I KÜÇÜK, HOÇVAN, ZARUŞAD, KAĞIZMAN VE
GEÇİVAN SANCAKLARININ İDARİ, İKTİSADİ VE SOSYAL YAPISI
HAZIRLAYAN
Güler BAYKIZ
YÜKSEK LİSANS TEZİ
DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN
KARS-2020

T.C.
KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

175 NUMARALI MUFASSAL TAHRİR DEFTERİNE
GÖRE KARS, ARDAHAN-I KÜÇÜK, HOÇVAN,
ZARUŞAD, KAĞIZMAN VE GEÇİVAN
SANCAKLARININ İDARİ, İKTİSADİ VE SOSYAL
YAPISI

Hazırlayan
GÜLER BAYKIZ

Danışman ve Jüriler

Danışman : Dr. Öğr. Üyesi Ersin Doğantekin

Başkan : Doç. Dr. Meltem Aydın

Üye : Doç. Dr. Levent Küçük

KARS-2020

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	I
ÖZET.....	II
ABSTRACT	III
KISALTMALAR	IV
TABLolar LİSTESİ.....	V

GİRİŞ	1
1. Tahrir Nedir, Tahrir Defterinin Kullanım Amaçları Nelerdir	1
1.1. Tahrir Defterinin Kullanım Amaçları	2
1.1.2. Tahrir Defterlerinin Çeşitleri.....	5
1.1.3. İcmal Defterler	5
1.1.4. Mufassal Defterler.....	6
1.1.5. Evkaf Defterler.....	6
1.1.6. 175 Numaralı Tapu Tahrir Defterinin Tanıtımı	7

I. BÖLÜM

KARS TARİHİ ÜZERİNE

1.Kars Coğrafyası.....	8
1.1.Kars İsminin Menşei	11
1.2. İslamiyet Öncesi Kars	12
1.3. Kars ve Çevresinin İslam Hâkimiyetine Girmesi.....	14
1.4. Selçuklu Döneminde Kars	15
1.5. Kars'ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi.....	16
1.6. Osmanlı-Rus Mücadelesinde Kars	22

II. BÖLÜM

KARS, ARDAHAN-I KÜÇÜK, KAĞIZMAN, GEÇİVAN, HOÇVAN VE ZARUŞAT SANCAKLARINDA ZİRAİ ÜRETİM ve VERGİLER

2.1. Osmanlı Devleti'nde Vergiler	26
2.1.1. Hububat Üretimi.....	28
2.1.1.1 Hınta, Şair, Darı ve Çavdar	29
2.1.1.2. Yonca ve Giyah.....	33
2.1.1.3. Bağcılık, Bostan ve Meyve Üretimi.....	35
2.1.1.4. Resm-i Penbe	38
2.2. Kişilerden Alınan Vergiler	38
2.2.1. İспенç	38
2.2.2. Bennak	41
2.2.3.Mücerred	44
2.2.4.Murahhasiye	45
2.2.5. Resm-i Arusiye ve Bad-ı Hevâ	48
2.3. Hayvancılık ve Diğer Vergiler	51
2.3.1. Adet-i Ağnam.....	51
2.3.2.Resm-i Kuvvare	54
2.3.3.Resm-i Hinzır	56
2.3.4. Resm-i Ağ	58
2.4. Küçük Sanayi İşletmeler	59

2.4.1.Değirmen.....	59
2.4.2.Bezirhane.....	63
2.4.3.Tapu ve Deştbanı.....	65

III. BÖLÜM

KARS, ARDAHAN-I KÜÇÜK, HOÇVAN, ZARUŞAD, KAĞIZMAN VE GEÇİVAN SANCAKLARININ İDARİ YAPISI ve NÜFUSU

3.1. Kars Sancağı Nüfus Durumu	68
3.2. Ardahan-ı Küçük Sancağı Nüfus Durumu	70
3.3. Hoçvan Sancağı Nüfus Durumu.....	70
3.4. Zaruşat Sancağı Nüfus Durumu	71
3.5. Kağızman Sancağı Nüfus Durumu	71
3.6. Geçivan Sancağı Nüfus Durumu.....	72
3.7. Sancak	72
3.8. Nahiye	74
3.9. Mahalle.....	76
3.10. Köy.....	77
3.11. Mezraa Nedir.....	92
3.12. Has	96
3.13. Vakıf.....	98
SONUÇ.....	100
KAYNAKÇA	110
ÖZGEÇMİŞ.....	119

ÖNSÖZ

Doğu Anadolu Bölgesi coğrafi konumu nedeniyle Anadolu'ya giriş kapısı niteliğinde idi. Ayrıca Doğu ve Batı'ya açılan önemli ticaret yollarına sahip olması, yüzyıllar boyunca devletler arasında mücadeleye neden olmuştu. XV. Yüzyılda Osmanlı-Karakoyunlu-Akkoyunlu mücadelesi içinde yer alan bölge kesin olarak XVI. Yüzyıl başlarında Osmanlı hâkimiyetine geçmiştir.

Tez çalışmasında; Kars, Ardahan-1 Küçük, Hoçvan, Zaruşat, Kağızman, Geçivan Sancaklarına bağlı nahiyelerin sosyo-ekonomik ve idari yapısı ele alınmıştır. Bölgeye ait incelenen dönem ile alakalı başka mufassal defterinin olmaması çalışmayı kısıtlamıştır. Tez üç bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında Kars coğrafyasından bahsedilirken, ikinci bölümde sosyo-ekonomik durum ve üçüncü bölümde ise bölgenin nüfusu ve idari yapısı ele alınmıştır.

Çalışmamın hazırlama ve tamamlanma süreci boyunca beni yalnız bırakmayarak büyük emek gösteren danışman hocam Dr.Öğr. Üyesi Ersin DOĞANTEKİN'e, eğitim hayatım boyunca maddi manevi desteklerini esirgemeyen canım aileme özellikle babam Mustafa BAYKIZ ve annem İnci BAYKIZ'a teşekkürü bir borç bilirim.

Kars-2020

Güler BAYKIZ

KAFKAS ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
YENİÇAĞ TARİHİ BİLİM DALI

175 NUMARALI MUFASSAL TAHRİR DEFTERİNE GÖRE KARS, ARDAHAN-
I KÜÇÜK, HOÇVAN, ZARUŞAD, KAĞIZMAN VE GEÇİVAN
SANCAKLARININ İDARİ, İKTİSADİ VE SOSYAL YAPISI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Güler Baykız

Dr. Öğr. Üyesi Ersin Doğantekin

2020- VIII+119 s.

ÖZET

Doğu Anadolu Bölgesi'nde yer alan Kars ve çevresi tarih boyunca birçok medeniyete ev sahipliği yapmıştır. Hititler, Persler, Urartular, Huriler, İslam devletleri, Selçuklular ve Osmanlı Devleti hâkimiyeti altına girmiştir. Osmanlı-İran ilişkileri Safevi Devleti'nin kuruluşundan çok önceye yani Akkoyunlu ve Karakoyunlu dönemlerine kadar uzanır.

Kars ve çevresi uzun yıllar boyunca iki devlet arasındaki mücadelelere tanıklık ederek sürekli akınlara maruz kaldı. 1536-1537 yıllarında Osmanlı topraklarına katıldığı varsayılan Kars, Erzurum Beylerbeyiliğine tabii iken, 1580 tarihinde Kars, Erzurum'dan ayrılarak beylerbeyilik konumuna geldi.

Tahrir defterleri Osmanlı Devleti'nin idari teşkilatı için tutulan dönem kayıtlarıdır. Bu defterlerde belirli bir tarihlerde herhangi bir bölgede yaşayan vergiye tabii erkek nüfusu, zirai çeşitliliği, arazi çeşidi, toprak miktarı, vergiye tabii ve muaf olan kişileri belirleme amacıyla tutulmaktadır. İlk çağlardan bu yana önemli yerleşim alanı olan Kars ve çevresini ele alan 175 Numaralı Tapu Tahrir Defterine Göre Kars, Ardahan-ı Küçük, Zaruşad, Hoçvan, Kağızman ve Geçivan Sancaklarından alınan vergiler, tahmini nüfus verileri, idari ve ekonomik yapı ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Kars, Tahrir, İdari ve Ekonomik Durum, Osmanlı Devleti

Kafkas University
Institute of Social Sciences
Department of New Age History
ACCORDING TO LAND REGISTRY BOOKS NO.175 “KARS, ARDAHAN-I
KÜÇÜK, KAĞIZMAN, HOÇVAN, GEÇİVAN AND ZARUŞAD” SANJAKS’S
ADMINISTRATIVE ECONOMIC AND SOCIAL STRUCTURE
Master’s Thesis
Güler BAYKIZ
Asst. Assoc. Dr. Ersin DOĞANTEKİN
2020-VIII+119

ABSTRACT

Kars city and its surroundings where being East Anatolia have hosted many civilisation throughout history. Kars and its surroindings were ruled by Hittites, Persians, Urartians, Islamic States, Houris, Seljuqs nad Ottoman. Otoman- Iranian relations date back to until the Akkoyunlu and Karakoyunlu periods rather than the time of the Safavid State. Kars and its surroundings were constantly exposed to raids by witnessing the struggles between the two states for many years. While Kars, supposed to have joined the Ottoman lands in 1536- 1537, was dependent to the Erzurum Governorship, in 1580 Kars left Erzurum and became a governorship. Cadastral record booksare is the period records kept for the administrative organisation of the Ottomon State. These books are kept for the purpose of identifying taxable male population, agricultural diversity, land type, land amount, taxable and exempted persons living in any region at a certain date. According to land registry books No.175, which deals with Kars in its surroundings, which has been an important settlement area since the early ages, the taxes collected form “Kars, Ardahan-ı Küçük, Zaruşad, Hoçvan, Kağızman and Geçivan”, Sanjaks their estimates population data, administrative and economic structure were revealed.

Keywords: Kars, Census, Administrative and Economic Condition, Ottoman State

KISALTMALAR

TADB.TTD : Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı

TDVİA : Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi

TABLULAR LİSTESİ

Tablo 2. 1. Kars Sancağı Hınta-Şair Geliri	29
Tablo 2. 2. Ardahan-1 Küçük Sancağı Hınta- Şair-Darı ve Çavdar Geliri	30
Tablo 2. 3. Hoçvan Sancağı Hınta-Şair Geliri.....	31
Tablo 2. 4. Zaruşat Sancağı Hınta-Şair Geliri	31
Tablo 2. 5. Kağızman Sancağı Hınta-Şair-Darı Geliri	32
Tablo 2. 6. Geçivan Sancağı Hınta-Şair geliri.....	32
Tablo 2. 7. Kars Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi.....	33
Tablo 2. 8. Ardahan-1 Küçük Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi.....	34
Tablo 2. 9. Hoçvan Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi	34
Tablo 2. 10. Zaruşat Sancağı Yonca ve Giyah üretimi.....	34
Tablo 2. 11. Kağızman Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi	35
Tablo 2. 12. Geçivan Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi	35
Tablo 2. 13. Kars Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri.....	36
Tablo 2. 14. Ardahan-1 Küçük Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri	36
Tablo 2. 15. Hoçvan Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri.....	37
Tablo 2. 16. Zaruşat Sacağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri	37
Tablo 2. 17. Kağızman Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri.....	37
Tablo 2. 18. Geçivan Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri	38
Tablo 2. 19. Kars Sancağı İспенç Geliri.....	39
Tablo 2. 20. Ardahan-1 Küçük Sancağı İспенç Geliri	40

Tablo 2. 21. Hoçvan Sancağı İспенç Geliri.....	40
Tablo 2. 22. Zaruşat Sancağı İспенç Geliri	40
Tablo 2. 23. Kağızman Sancağı İспенç Geliri.....	41
Tablo 2. 24. Geçivan Sancağı İспенç Geliri.....	41
Tablo 2. 25. Kars Sancağı Bennak Geliri.....	42
Tablo 2. 26. Ardahan-1 Küçük Sancağı Bennak Geliri.....	43
Tablo 2. 27. Hoçvan Sancağı Bennak Geliri	43
Tablo 2. 28. Kağızman Sancağı Bennak Vergisi.....	43
Tablo 2. 29. Ardahan-1 Küçük Sancağı Mücerred Geliri	44
Tablo 2. 30. Kağızman Sancağı Mücerred Geliri.....	45
Tablo 2. 31. Kars Sancağı Murahhasiye Geliri	45
Tablo 2. 32. Ardahan-1 Küçük Sancağı Murahhasiye Geliri.....	46
Tablo 2. 33. Hoçvan Sacağı Murahhasiye Geliri	46
Tablo 2. 34. Zaruşat Sancağı Murahhasiye Geliri.....	47
Tablo 2. 35. Kağızman Sancağı Murahhasiye Geliri	47
Tablo 2. 36. Geçivan Sancağı Murahhasiye Geliri.....	47
Tablo 2. 37. Kars Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arusiye Geliri.....	48
Tablo 2. 38. Ardahan-1 Küçük Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arusiye Geliri	49
Tablo 2. 39. Hoçvan Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arusiye Geliri	49
Tablo 2. 40. Zaruşat Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arusiye Geliri	50
Tablo 2. 41. Kağızman Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arusiye Geliri.....	50

Tablo 2. 42. Geçivvan Sancağı Bad-ı Heva ve Resm-i Arusiye Geliri	50
Tablo 2. 43. Kars Sancağı Resm-i Ağnam Geliri	51
Tablo 2. 44. Ardahan-ı Küçük Sancağı Resm-i Ağnam Geliri.....	52
Tablo 2. 45. Hoçvan Sancağı Resm-i Ağnam Geliri	52
Tablo 2. 46. Zaruşat Sancağı Resm-i Ağnam Geliri	52
Tablo 2. 47. Kağızman Sancağı Resm-i Ağnam Geliri	53
Tablo 2. 48. Geçivvan Sancağı Resm-i Ağnam Geliri	53
Tablo 2. 49. Kars Sancağı Kuvvare Geliri	54
Tablo 2. 50. Ardahan-ı Küçük Sancağı Kuvvare Geliri	55
Tablo 2. 51. Hoçvan Sancağı Kuvvare Geliri.....	55
Tablo 2. 52. Zaruşat Sancağı Kuvvare Geliri	55
Tablo 2. 53. Kağızman Sancağı Kuvvare Geliri	56
Tablo 2. 54. Geçivvan Sancağı Kuvvare Geliri.....	56
Tablo 2. 55. Kars Sancağı Hınzır Geliri	57
Tablo 2. 56. Ardahan-ı Küçük Sancağı Hınzır Geliri.....	57
Tablo 2. 57. Hoçvan Sancağı Hınzır Geliri	58
Tablo 2. 58. Kars Sancağı Balık Geliri	58
Tablo 2. 59. Ardahan-ı Küçük Sancağı Balık Geliri	59
Tablo 2. 60. Kars Sancağı Değirmen Geliri	60
Tablo 2. 61. Ardahan-ı Küçük Sancağı Değirmen Geliri.....	60
Tablo 2. 62. Hoçvan Sancağı Değirmen Geliri	61

Tablo 2. 63. Zaruşat Sancağı Değirmen Geliri.....	61
Tablo 2. 64. Kağızman Sancağı Değirmen Geliri	62
Tablo 2. 65. Geçivan Sancağı Değirmen Geliri	62
Tablo 2. 66. Kars Sancağı Bezirhane Geliri.....	63
Tablo 2. 67. Zaruşat Sancağı Bezirhane Geliri.....	64
Tablo 2. 68. Kağızman Sancağı Bezirhane Geliri	64
Tablo 2. 69. Kars Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri.....	65
Tablo 2. 70. Ardahan-1 Küçük Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri.....	66
Tablo 2. 71. Hoçvan Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri	66
Tablo 2. 72. Zaruşat Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri.....	66
Tablo 2. 73. Kağızman Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri	67
Tablo 2. 74. Geçivan Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri	67
Tablo 3.1. Kars Sancağı Nüfus Durumu	69
Tablo 3.2. Ardahan-1 Küçük Sancağı Nüfus Durumu	70
Tablo 3.3. Hoçvan Sancağı Nüfus Durumu	70
Tablo 3.4. Zaruşat Sancağı Nüfus Durumu	71
Tablo 3.5. Kağızman Sancağı Nüfus Durumu.....	71
Tablo 3.6. Geçivan Sancağı Nüfus Durumu.....	72
Tablo 3.9. Kars, Ardahan-1 Küçük, Hoçvan, Kağızman, Zaruşat, Geçivan Sancak Nahiyeleleri.....	75

GİRİŞ

1. Tahrir Nedir, Tahrir Defterinin Kullanım Amaçları Nelerdir

Tahrir, köken olarak Arapçaya dayalı bir kelime olup “Harare” ya da “Harre” muzaf fiil sülalesinin, harf olarak da tef’il kalıbına sokulmuş mastarıdır.¹ Sözlükte, “yazma, kaydetme, yazılma”² anlamına gelen tahrir, Osmanlı Devleti’nde vergilerin ve vergi verenlerin belirlenmesi için yapılan işlemidir. Tarihin başlangıç noktası sayılan yazının icat edilmesiyle birlikte bu icadın gelişimi üzerinde durulmuş ve devletler yaptıkları faaliyetleri kayıt altına almaya başlamışlardır. Devletlerin varlıklarını sistematik biçimde sürdürmeleri için nüfus sayımı yapmaları ve vergi mükellefi olanların belirlenmesi için defterler oluşturulmuştur. Yapılan sayımların kaydedildiği defterlere “tahrir defteri” denilmiştir. Tahrir, Osmanlı’nın varlığını yüzyıllar boyunca devam etmesinde çok önemli bir yere sahip olmuştur.³

Osmanlı Devleti, hem kendi topraklarının hem de fethettiği toprakların vergi miktarını belirlemek için belirli zamanlarda tahrir yapardı.⁴ Devletin en önemli kaynakları sayılan tapu tahrir defterleri devletin içtimai, idari ve iktisadi yapısı hakkında bilgiler sunmaktadır.⁵ Osmanlı Devleti’nin Selçuklu Devleti’nden örnek olarak aldığı belirtilen tahrir devletin ayakta kalmasını sağlayan en önemli birim sayılmıştır. Günümüzde dahi bazı arazi davaları için bu defterler kullanılmaktadır.⁶

Bu sistem sadece Osmanlı Devleti’ne ait olmayıp Mısır, Roma Devletlerinde de kullanılmıştır. Osmanlı Devletini diğer devletlerden ayıran özellik ise bu sistemi daha düzenli ve sistematik bir şekilde kullanmaları olmuştur. Fakat bu düzene rağmen ilk tahririn ne zaman yapıldığı kesin olarak bilinmemekle beraber ilk günümüze ulaşan en eski tahrir defteri 1431 tarihli Arnavid Sancağı defteridir.⁷

¹Tuğba Güney, 71 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre Ardanuç Sancağı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2019, s.5.

²Ferit Devellioğlu, **Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2017, s.1192

³Mehmet Öz, “Tahrir”, **TDVİA**, C:39, (1993), s.425.

⁴Erhan Afyoncu, “Türkiye’de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C: 1, S: 1,(2003), s.267.

⁵Volkan Ertürk, XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre), (Yayımlanmış Doktora Tezi), **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2007, s.1.

⁶Sezai Sevim, XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre), (Yayımlanmış Doktora Tezi), **Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 1993, s.4.

⁷Öz, “Tahrir”, s.425.

1.1. Tahrir Defterinin Kullanım Amaçları

Tahrir defterlerinin sadece vergileri toplamada rol oynadığı bilinse de aslında tahrir defterleri Osmanlı Devleti'nin ayakta tutan en önemli belgelerdendir. Dönemin ekonomik şartları göz önüne alındığında vergilerin nakit bir şekilde toplanması güç olacağından özellikle bölgenin idari ve askerlerine verilen tahsil görevlendirmesi ile devletin askeri, idari ve mali tüm sorunları çözüme kavuşabiliyordu.⁸ Tahrir, tımar sisteminin uygulandığı eyaletlerde uygulanırdı. Sözlükte bakım, ilgi anlamına gelen tımar sistemi ile birlikte Osmanlı mülkiyetli bir yola başvurmadan hem vergileri toplayıp hem de her an hazırda bekleyen düzenli bir orduya sahip olmuştu.⁹

Küçük eyaletlerdeki askeri ve askeri idarecilerin geçimlerini karşılamak üzere verilen vergi kaynaklarını oluşturan tımar sistemi ile devlet reayayı zor durumda bırakmadan ülkedeki tarım gelirlerini askerlere tımar olarak dağıtmış idi. Askerler bulunduğu bölgedeki vergileri toplayarak maaşlarını bu şekilde alıyorlardı. Bu sistem çok eskiye dayanmış olup Bizanslarda Pronoia, İslam ülkelerinde İkta adıyla kullanılmıştı.¹⁰ Tımar sahibi olmak için geçerli kanunlar bulunmamakla beraber yönetici sınıfa yakın olan insanlar veya başarı gösterip devletin ilgisini çeken herkes tımar sahibi olabiliyordu.¹¹ Bunlar genellikle subay hizmetlileri, gönüllü reayalar, savaşta başarı gösterenler tımar sahibi olmaya hak kazanıyordu.¹² Osmanlı Devleti bu sistem sayesinde varlığını yüzyıllar boyunca sürdürmeyi başarmıştı. Tabi bu sistemin sağlıklı bir şekilde ilerlemesi içinde tahrir ihtiyaçları vardı. Tahrir yapılacak bölgeye gidilmeden önce, padişahın görevlendirdiği emin ve kâtipten oluşan bir heyet oluşturulur ve daha önce yapılan tahririn bir kopyası diğer adıyla Defter-i Atik'i yanlarına alarak tahrir edilecek olan bölgeye doğru giderlerdi. Emin illerine verilen görev çok önemli ve güç olduğundan başlangıçta tahrir eminleri Halil Bey, Umur Bey, Mevlana Vildan, Mevlana Kirmasti, İbn-i Kemal gibi kanun ve hukuk

⁸ Nevin Genç, **XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterleri'nde Sofya Kazası**, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayınları, 1988, s.3-4.

⁹ Halil İnalçık, "Tımar", **TDVİA**, C:21, (2012), s.168.

¹⁰ Uğur Altuğ, II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Tımar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerinde Araştırmalar,(Yayımlanmış Doktora Tezi) **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2010, s.52-53.

¹¹ Mehmet Doğan, "Osmanlı Tımar Sistemi'nde Tevcih Prosedürü", **Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, C:2 S:1, (2011), s.2.

¹² Linda T. Darling, "Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Tımar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century– Part II, Including the Seventeenth Century", **Osmanlı Araştırmaları**, C:45, S:45, (2105), s.2.

konusunda adaletli olup, sancakbeyliği, kadıaskerlik, müderrislik, beylerbeyi, vs. gibi görevlerini başarılı bir şekilde yerine getirenlerden seçilmiştir.¹³ Bölgedeki dirlik sahipleri ve idareciler yeni tahririn yapılmasında önemli rol oynarlardı. Tahrir işlemi için kadıların yardımıyla birlikte bölgedeki bütün dirlik sahiplerini ve vergiden muaf olan kişileri huzuruna çağırıp mahsulat, berat vb. benzeri defter ile belgeleri toplardı.¹⁴

Dirlik sahipleri son üç yılın gelirlerini heyete bildirip, o üç yılın gelir ortalaması alınıp dirliğin yıllık geliri hesaplanıp deftere kaydedilirdi. Ayrıca her dirlik sahibi ergenlikten çıkmış yetişkin erkekleri yazım için heyetin karşısına getirmek zorundaydı. Daha sonra İl Emniyeti yeni kayıtlarını önceki kayıtlarla karşılaştırarak yeni deftere kaydedirdi. Geçen zaman içerisinde defterde olmayan kişiler yazılır, bölüğe çağına giren erkekler kaydedilir ve ölen kişiler defterden silinirdi. Bu defterler bölgenin nüfusunu belirleme de önemli bir belge olsalar da kesinlikle nüfus sayımı değillerdir. Asıl amaç bölgenin vergisini belirlemektir.¹⁵

Böylece deftere kaydedilen kişilerin isimleri, mevkileri, toprak tasarrufu, vergilerin cinsi ve miktarı belirlenmiş oluyordu. Şehir halkı, mahallenin alt tarafında belirtilir ve kişiler birbirleriyle yakınlık ilişkisine bağlı olarak yan yana gösterilirdi.¹⁶ Tam bir çiftliğe sahip olan haneden *çift*, yarım çiftliğe sahip olan haneden *nim çift*, yarım çiftlikten az toprağa sahip olanlardan *ekinlü bennak*, hiç toprağı olmayanlardan *caba bennak* alınırdı. Gayrimüslimler müzevvec-mücerred (bekar-evli) ayırımı yapılarak deftere geçirilirdi. Kurul tüm kayıt işlemini tamamladıktan sonra bilgileri ayrıntılı bir şekilde mufassal deftere kaydedirdi. Daha sonraki yıllarda bu defterler kısaltılarak reaya isimleri yerine köy, teşkilat isimlerinin yazıldığı “icmal” ve “mücmel” defterler kullanılmaya başlandı. Bunun dışında tahrir emniyeti ve katipler her haneden ikişer akçe toplama hakkına sahip idi.¹⁷ Osmanlı Devleti fethettiği yerlerde tahrir işlemini gerçekleştirmek için aceleci davranmıyor, hatta tahrir işlemi için iki üç yıl beklemeyi daha uygun görüyordu. Bunun nedeni, savaşların uzun sürmesi ve ele geçirilen

¹³ Ömer Lütfi Barkan, **Hüdavendigar Livası Tahrir Defterleri I**, (Haz. Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli), Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988, s.21.

¹⁴ İrfan Dağdelen, **15. Yüzyıl Ünye ve Çevresinin Tarihi Kaynakları**, İstanbul, Ünye Belediyesi Kültür Yayınları, 2010, s.19-20.

¹⁵ Öz, “Tahrir”, s.426.

¹⁶ Mehmet Güneş, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, **Gazi Akademiş Bakış Dergisi**, C.8, S.15, (2014), s.224.

¹⁷ Mehmet Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, **Vakıflar Dergisi**, S.22 (1991), s. 429-439.

bölgenin tahrip olmuş olması, güvenliğin tam oturmadığı bölgelerde çıkacak olası karışıklıklar, dışarıdan bölgeye göç etmek isteyenleri ürküteceğinden halkı kendilerine yabancı olan yeni bir düzene alıştırmak yerine, devletin bekası için ertelemeyi daha uygun görmüştür.¹⁸

Fetih ile yapılan tahrirler dışında çeşitli nedenlerle tahrir tekrarlanırdı fakat bunun için belirlenmiş belli bir zaman dilimi yoktu. Kaynaklar da otuz yılda bir yapıldığı söylenirse de doğruluğu kesin değildir. Bunun dışında padişah değişikliğinde de genel tahrirler yapılırdı.¹⁹ Tahta gelen her padişah ülkesinin durumunu öğrenmek için daha önce her sultanın yapmış olduğu tahrir çalışmasını uzak yakın demeden sahip olduğu tüm topraklarda gerçekleştirirdi. Padişah değişikliğinde meydana gelen yeni tahrir çalışmaları ile birlikte olası tüm yolsuzlukların önüne geçilerek askeri, mali alanda yapılacak olan ıslahat çalışmalarının önü açılıyordu.²⁰

Fatih Sultan Mehmet'in ilk saltanat yıllarında Rumeli ve Anadolu'da, Kanuni Sultan Süleyman, II. Selim, II. Bayezid, III. Murad zamanında ülke çapında geniş tahrir çalışmaları yapılmıştır. Diyarbakır ve Doğu Anadolu'daki bazı eyaletlerin son tahrir çalışmalarının 1560-1566 Kanuni Sultan Süleyman döneminde, Karaman Beyliğinin son tahrir çalışması 1583-1584 III. Murat döneminde, Sivas Beylerbeyliğinin son tahrir çalışması 1574-1576'da ve Anadolu'da son tahrir işleminin bazı kaynaklara göre II. Selim Devri sonlarında bazı kaynaklara göre ise III. Murad Dönemine denk geldiği belirtilmiştir. Tahrir işlemi yaklaşık bir iki yıl sürüyordu. Emin ilinin ölümü, tahrir edilen alanın büyüklüğü, halkın sorun çıkarması gibi nedenlerden dolayı da bu süreç daha uzun yıllara yayılabiliyordu. XVI. Yüzyılda tahrir işlemi salyaneli ve salyanesiz eyaletler üzerinde değişiklik göstermekteydi. Mısır, Yemen, Lahsa gibi yerel beylerin yönettiği bu salyaneli eyaletlerde tahrir işlemi yapılmamaktaydı.²¹

Günümüzde bir kısmı, Tapu Kadastro Genel Müdürlüğü, Kuyud-ı Kadime arşivinde bulunan bu defterler Osmanlı arşivinin en önemli parçalardır.²²

¹⁸ Barkan, **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, s.16.

¹⁹ Öz, Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler, s.430.

²⁰ Barkan, **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, s.14.

²¹ Öz, **Tahrir**, s.425.

²² Yusuf İhsan Genç vd, **Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi**, İstanbul, Başbakanlık Basımevi, 2010, s.99.

1.1.2. Tahrir Defterlerinin Çeşitleri

Tahrir defterleri kullanım amaçlarına göre düzenlenir ve evkaf, mufassal ve icmal defterler olmak üzere üç gruba ayrılırlar. Bu defterler farklı yazı türleriyle de çeşitlilik oluştururlar. Örneğin II. Bayezid zamanına kadar defterler tevki hattıyla yazılmış, bu dönemden sonra siyakat yazısı önem kazanmaya başlamıştır. Defterlerdeki ölçü birimleri ve terimler yerine göre farklılık göstermiştir.²³

1.1.3. İcmal Defterler

İcmal defterler, köylerin hangi tımar sahiplerine ait olduğunu gösterir. Bu defter kendi içinde iki şekilde incelenebilir. Birinci icmal defterine göre, bir bölgede alınan has, zeamet ve tımarların padişah, beylerbeyi, ve sancakbeyi arasında nasıl paylaşıldığını, ikinci icmal deftere göre ise bölgedeki dirlik çeşitleri belirtilirken, dirlik sahiplerinin isimleri belirtilmeden nüfus ve hasıllarını özet şeklinde yazan defterdir. Bazı durumlarda icmal defterleri, tımar ile ilgili durumlarda yapılacak olan tahrirlerin belirlenmesi için kullanılarak yeni oluşturulacak mufassal defterin hazırlanması için kaynak niteliği taşımaktadır.²⁴

Sayımlar yapıldıktan sonra, padişah hassı adı altında devlet yöneticilerinin, sancakbeylerinin, beylerbeyi gibi büyük dirlik parçalarına sahip olan yerler ayrıldıktan sonra o zamana kadar bölgede tımar sahibi olan kişilerin hisseleri tayin edilirdi. Bunun için kişi, eski sayım defterinde bulunan kaydını bildiren yafte denilen belgeleri toplayarak tahrir eminine verirdi. Tahrir emini, tımarın işlenişi için gerekli kaynakların olması neticesinde yeni bir tezkire çıkartarak İcmal Defterine tımarı verdiği sipahinin adına işlerdi.²⁵

Tımarlar tezkireli ve tezkiresiz olmak üzere ikiye ayrılırlar. Tezkireli tımarlar büyük olup sadece padişah tarafından belirlenirdi. Fakat tezkiresiz tımarlar aksine sadece beylerbeyi tarafından tayin edilirdi.²⁶

²³ Güneş, “Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili”, s.224-223.

²⁴ Öz, “Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler”, s. 431-432.

²⁵ Barkan, **Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri I**, s.53.

²⁶ Coşkun Can Aktan, “Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü”, **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S.52, 1998, s.74.

1.1.4. Mufassal Defterler

Mufassal defterler, arı kovanları, hayvancılık, bahçecilik, toprak kullanımı, değirmen, balıkçılık, madencilik vb. tüm bilgileri ve gelir oranlarını kaydederdi. Mufassal defter tamamlandıktan sonra icmal defter hazırlanırdı. Mufassal ve icmal defterler birbirlerine bağlı bazı özellikler taşıyordu. Örnek verecek olursak bir mufassal defter, tımar sisteminin kademelerine yönelik ayrıntılı bilgiler içerirken icmal defteri ise hazırlanan mufassal defterin toplu sonucunu ele alarak pratik bir defter oluşturuyordu.²⁷

1.1.5. Evkaf Defterler

Evkaf defterleri tahrir yapılan bölgedeki vakıfların gelirleri ve bu gelirler neticesinde yapılan harcamaların belirlendiği defterlerdir. Bölgedeki tüm vakıf ve mülk arazilerin kaydı bu defterde bulunurdu. Ayrıca dönemin vakıfları, vakıflar için görevlendirilmiş han, hamam, bostan, tarla, dükkanların harcamaları ve vakıf görevlilerinin tüm bilgileri bu deftere kaydedilirdi. Evkaf defterlerindeki vergi miktarları tahmin yürütülerek ortalama rakamları gösteriyordu. Nedeni ise muhtemelen tahrir yapılmadan birkaç yıl önceki mahsul durumuna göre yılbaşına düşen ortalama pay ile belirleniyordu. Yani defterdeki bilgiler tahrir yapılmadan önceki birkaç yılın durumunu ortaya çıkarıyordu.²⁸

²⁷ Hamza Sarıkaya, T.T. 0008 Numaralı Tapu Tahrir Defteri'nin Transkripsiyonu Ve Tahlili (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, 2014, s.14-15.

²⁸ Hüseyin Çınar, "Defter-i Evkaf-ı Liva-i Kuds-i Şerif", **Vakıflar Dergisi**, S:44, (2015), s.146.

1.1.6. 175 Numaralı Tapu Tahrir Defterinin Tanıtımı

İncelediğimiz tapu tahrir defteri Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığından alınmıştır. Defter 157 varaktan oluşup eski numarası 111 olup yeni numarası 175'dir. Defterin kapak sayfasında *Defteri Mufasssalı Liva-i Kars* yazmasına rağmen defterde Kars Sancağına ait Verişan, Döşkaya, Kars, Aridos, Kuru Döşkaya ve Berdik Nahiyelerinin yanısıra Ardahan-ı Küçük Sancağına ait Güney, Kuzey, Germücek Nahiyeleri, Hoçvan Sancağına ait Hovan Nahiyesi, Zaruşat Sancağına ait Ulya ve Süfla Nahiyeleri, Kağızman Sancağına ait Kuzey ve Güney Nahiyeleri, Geçivan Sancağına ait Geçivan, Çürük ve Ağadeve nahiyeleri hakkında bilgiler bulunmaktadır. İncelenen defterde kanunname bulunmamaktadır. Defterin herhangi bir yerinde hangi dönemde yazıldığına dair bir tarihlendirme bulunmamaktadır. Ancak defterde bulunan III. Murat'a ait olan tuğra defterin III. Murat(1574-1595) döneminde yazıldığını göstermektedir. Defterin tarihlendirmesi sadece tuğra üzerinden yapılmıştır. Ayrıca defterde sonradan eklenen kayıtlarda tarihler bulunmaktadır. Bu nedenle defter üzerinden daha önce ki çalışmalarda farklı tarihlendirmeler yapılmıştır. Yapılan çalışmaların birinde defterin XIX. yüzyıla ait olduğu belirtilmiş, diğerinde ise XVI. Yüzyıla ait olduğu belirtilmiştir. Defterin sayfa numaralandırmaları varak üzerinden yapılmıştır. Ayrıca Kars livasına bağlı olan merkez Kars nahiyesinde mahalleler açıkça belirtilmesine rağmen herhangi bir vergilendirme yapılmamış hane yazılmamıştır. Defter mufasssal defter olmasına rağmen sancaklarda padişaha ait haslar ve sancak beylerine ait haslar açıkça belirtilmiştir.

I. BÖLÜM

KARS TARİHİ ÜZERİNE

1.Kars Coğrafyası

Kars Çayı, yüksek bir platodan ayrılarak bir tepenin eteklerine yayılmış geniş bir düzlükte yer alır.²⁹ Koordinatları 40°.34'. 05"- 40°.36'. 45" Kuzey ve 43°.00'.51"- 43°.09'.02" Doğu olan Kars, Kafkasya'dan Anadolu'ya, Karadeniz'den Doğu Anadolu ve İran'a giden yollar üzerinde önemli bir konuma sahiptir. 9,939 km² yüzölçümüne sahip olan Kars, İran ve Iğdır'a D070, Erzurum'a D965, Ardahan üzerinden Gürcistan'a D965 karayolları ile bağlanmaktadır.³⁰ Türkiye'nin Orta Asya ve Kafkaslara açılan kapı niteliğini taşıyan Kars, 2017'de açılan Bakü-Tiflis-Kars (BTK) demiryolu ve inşaatı devam eden Kars-Iğdır-Nahçıvan-İran demiryollarına sahiptir.³¹ Kuzey Anadolu suları Kür ve Aras ırmakları vasıtasıyla Hazar ve Karadeniz'e dökülmektedir.³²

Kars bugünkü sınırlarından daha geniş olup, Pasinler Çayı, Aras Nehri ve Arpaçay Nehri ile öte taraftan Yalnızçam Dağları ve ötesinde ki dağlarla çevrili Doğu Anadolu'yu Karadeniz Bölgesinden ayıran geniş bir bölgeyi kapsamaktadır.³³ Ülkenin Kuzeydoğusunda yer alan Kars, kuzey ve doğuda Ermenistan, güneydoğuda İran ile komşudur. Kuzeybatıdan Ardahan ve Erzurum, Güneydoğudan Iğdır illeriyle çevrilidir.³⁴ Merkez kuzeyden Arpaçay, Susuz, Akyaka Güneybatıdan Selim, Güneyden Kağızman, Güneybatıdan Sarıkamış, Güneydoğudan Digor ilçesi ile komşudur. Kars ile komşu olmayan tek ilçe Güneybatıda bulunan Sarıkamış'tır. Kars'a en yakın ilçe 26 km ile Susuz iken en uzak ilçe 72 km ile Kağızman'dır. Diğer ilçelerin kente uzaklık mesafeleri 50 km olduğundan merkez önemli bir çekim

²⁹ Tufan Gündüz, "Kars", **TDVİA**, C.24, (2001), s.515.

³⁰ Mucip Demir, **Kars Kent Coğrafyası**, Erzurum, Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları, 2013, s.1.

³¹ Adem Üzümcü, Erkan Tokucu, Gülseren Ergiçay, "Kars Lojistik Merkezinin (KLM) Tra2 Bölgesinin Kalkınması ve Kars Ekonomisi Açısından Önemi: Bir İktisadi Analiz", **Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, C:6, S:10, 2015, s.191-222.

³² Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, Işıl Matbaası, İstanbul, 1953, s.3.

³³ Cem Tüysüz, Ahmet Deniz, Ayhan Yardımcıel, **Orta Çağ'dan Cumhuriyet'e Siyasi ve İktisadi Gelişmelerle Kars'ta Sivil Mimari**, Eser Yayınları, Erzurum, 2015, s.3.

³⁴ Yener Karadeniz, **Sosyo-Kültürel ve Tarihi Açından Kars**, Kars, , Seviye Yayınevi, 1994, s.12.

noktası olmuştur.³⁵ Anadolu'nun ortalama en yüksek rakımına sahip olan Kars, topraklarının büyük bölümü yaylalardan oluşmaktadır. Kazım Karabekir bu konuda; “*Kars yaylası, Anadolu'nun bel kemiğidir; Orası elde bulundurulmadıkça Anadolu'nun savunması zayıflar*”³⁶ sözü ile yaylaların önemini belirtmiştir. Kars, batıdan Allahuekber, güneyden Şahyolu dağları ile komşu olmanın yanında, Allahuekber dağından başlayarak Aras, Kars Çayı ve Kür Nehirlerini bölen ve ilin kuzey ile doğusuna doğru gidildikçe açılıp genişleyen ve yaylaları çeviren üçkol sıradağlara sahiptir. Bunlar; Allahuekber dağı, Kars Çayı, Kür ve Arpaçay sularını ayıran Topyolu Dağları ve Kargapazarı sıradağlarıdır.³⁷

Coğrafi konum olarak yüksek bir bölgede bulunan Kars, ilk çağlardan itibaren Doğu Anadolu bölgesine verilen genel bir isim olan Yukarı Bölge içerisinde yer almaktadır. Bu yüzden Kars, Anadolu'nun Doğu'ya açılan kapısı olduğu gibi, Doğunun da Batı'ya açılan kapısı niteliğini taşımaktadır. Ayrıca Kars, sahip olduğu geniş platolar nedeniyle akarsu ve vadilere sahip olup, kendine has doğal bir savunma hattına sahiptir.³⁸ Kars, merkezi püskürme ve yarık volkanizma sonucu ortaya çıkan malzemelerin yığılmasıyla oluşmuştur.³⁹

Bölgenin iki yanını çevreleyen Kars Platoları Sarıkamış ilçesinin güneyinden başlayarak doğuda Arpaçay Vadisine, kuzeyde Başgediklere kadar uzanır. Sarıkamış'ın güney ve doğusu ormanlık alandan oluşmaktadır. Aras Vadisine doğru Kars Platosunun yüksekliği alçalır, kuzeydoğu ve doğuya doğru genişleyerek yükseltisi artmaya devam eder. Yaylalarda ki kalın toprak üzerinde yetişen otlak ve çayırlar Kars'ta hayvancılığın yayılmasında önemli bir etkidir. Doğal bitki örtüsü Bozkır olup karasal iklime sahip olan Kars'ta bitki örtüsü, iklim şartlarına göre ve yükseltiye bağlı olarak şekil değiştirmektedir. Sarıkamış ilçesi dışında başka ormanlık alanı bulunmamaktadır. Sarıkamış'ta bulunan ormanlar sarıçamlarla kaplı olup 1800-1900 metreden başlayıp 2800 metreye kadar çıkabilmektedir.⁴⁰

³⁵ Ercan Cengiz, XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars (Yayımlanmış Doktora Tezi), **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Erzurum, 2013, s.16.

³⁶ Feray Temel, *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2011, s.112-13.

³⁷ Kırcıoğlu, **Kars Tarihi**, s.3-4.

³⁸ Cengiz, XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars, s.17.

³⁹ Ayla Yılmaz, Tunç Çağı'nda Kars İli Ve Çevresindeki Yerleşimler (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2013, s.4.

⁴⁰ Karadeniz, Sosyo-Kültürel ve Tarihi Açından Kars, s.17-18.

Kış mevsimi soğuk ve uzun geçen Kars'ta genellikle kasım ayında yağmaya başlayan kar, mart ayına kadar süreklilik göstermektedir.⁴¹ Kışın yağın karlar uzun süre yerde kaldığı için akarsu debileri azdır. Bahar ve yaz aylarında eriyen kar suları akarsu debilerinin yükselmesine yol açar. Bölgede birden fazla doğal göl bulunmaktadır. Arpaçay'da Kuyucuk Gölü, bir kısmı Ardahan sınırı içinde yer alan Çıldır Gölü, Susuz'da bulunan Aygır Gölleri gibi.⁴² Bunların en büyüğü ve en önemlisi Çıldır Gölü'dür. Gölün büyük bir kısmı Ardahan sınırlarında bulunmaktadır. Göl tatlı su kaynağı olup turizm, balıkçılık ve tarım için önemli bir kaynak niteliği taşımaktadır.⁴³ Kağızman'da Deniz Gölü ve ilçenin Kötek köyünde 2 km²'den biraz büyük Turna Gölü bulunmaktadır. Ayrıca sulama ve içme suyu olarak kullanılan Şirinköy Barajı, Selim Barajı ve Arpaçay Barajı kullanılmaktadır. Kars, şifalı sular bakımından da oldukça zengin bir ildir. Akyaka Kaplıcaları, Kağızman Kaplıcaları, Sarıkamışta bulunan Karaorganlı suyu, Susuzda bulunan Çermik ve Selim'de bulunan Dölbentli Kaplıcası birçok hastalıkta tedavi amaçlı kullanılmaktadır.⁴⁴

İklim şartları sert olan Kars'ın, Aras Nehri ve çevresindeki bazı bölgelerinde yükseltinin az olması nedeniyle sıcaklık Kars ve Sarıkamış'a göre farklılık gösterebilmektedir. Oldukça sıcak olan bu bölgelerde kışın yeteri miktarda kar yağmamaktadır. Kars ve Sarıkamış'taki akarsular donmasına rağmen İğdır ve Kağızman'dan geçen Aras Nehri donmamaktadır. Ayrıca bölgenin bu denli sıcak olması çevreyi meyve yetiştiriciliğinde ön plana çıkarmaktadır.⁴⁵ Kars, Osmanlı hâkimiyetinde iken sosyal ve fiziki özellikleri bakımından Evliya Çelebi ve Tournefort'un seyahatnamelerinde şu şekilde bahsedilmiştir; Evliya Çelebi şehrin acem sınırında olduğunu belirterek Kars Kalesini için; *"Kalenin iç kalesi tepe üzerine kurulmuştur. Aşağı Hisar düzlük bir yerdedir. Hepsi kuvvetli surlardan*

⁴¹ Demir, **Kars Kent Coğrafyası**, s.76.

⁴² Hüseyin Tutar, "Kars'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları", **Serhat Kalkınma Ajansı**, (2012), s.5.

⁴³Tüysüz vd, **Orta Çağ'dan Cumhuriyet'e Siyasi ve İktisadi Gelişmelerle Kars'ta Sivil Mimari**, s.4.

⁴⁴ Mahmut Aydın, "2014 Yılı Kars İli Çevre Durum Raporu", **T.C Kars Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü**, Kars, 2015, s.29-31.

⁴⁵ Oktay Belli, **2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz Kars**, İstanbul, Kars Belediyesi Kültür Yayınları, 2007, s. 47.

meydana gelir. Kale kapısı doğu tarafına bakar ve yukarı kale denilen orta kale kapısı batıya açılan kuvvetli demirli kapılardır."⁴⁶

Tournefort ise seyahatnamesinde Kars için şöyle demiştir; "*Türklerin Acem adını verdikleri İran sınırındaki yerleşim birimidir. Kent ovanın kuzey güneydoğu yamacında kurulmuştur. Kentin surlarının birçoğu kare biçiminde olup, Erzurum surlarından yarım kat daha büyüktür. Kars Kalesi kentten yukarısındaki bir kayanın üstünde çok sarp bir konumunda kurulmuştur.*"⁴⁷ Şehir günümüzde birbirinden farklı iki bölüme ayrılmıştır. Tepeden bulunan eski kesim ve düzlüğe yayılan yeni kesimden oluşmaktadır.⁴⁸

1.1.Kars İsminin Menşei

Kars, isminin ortaya çıkışı ile ilgili bir takım farklı görüşler vardır. Bunlardan ilki; M.Ö. 130-127 yılları arasında Kuzey Kafkasya'nın Dağıstan bölgesinden gelip buralara yerleşen Bulgar Türklerinden olan Velentur boyunun Karsak oymağından alması olmuştur. Karaman Beyliğinin kuruluşundan sonra Hristiyanlık dinini bırakıp Müslüman olan Bulgar Türkleri, Varsak ve Karsak adı verilen Adana, Silifke ve Maraş bölgelerindeki Kars beldelerine adını veren güçlü Türk Beyliği, yaylakçı ve kışlakçı göçebe bir hayat sürdürürken daha sonraları alevi-kızılbaş cemiyetine girerek İran'da Şah İsmail'in liderliğini ilan etmesini sağlamışlardır.⁴⁹

Bir diğer görüşe göre, Kars'ın Gürcistan ve Ermenistan sınırları arasında bulunması nedeniyle Gürcüce kari(kapı) kelimesinden geldiği ve "kapıdaki şehir"⁵⁰ anlamına geldiği ileri sürülmüştür. Kars ismi ilk defa M.Ö. II. Yüzyıl Asur kaynaklarında Daiaeni, Urartu kaynaklarında, Diauehi olarak geçmektedir.⁵¹ Bizans tarihinde ise Kars ismi ilk defa Konstantinos Porphyrogenetos'un eserinde yer almıştır. Bizans kaynaklarında olduğu gibi kullanılan Kars ismi, Arap kaynaklarında da aynı şekilde kullanılmıştır. Fakat Ortaçağ kroniklerine bakıldığında Kars yerine Karuts ve Karuc

⁴⁶ Evliya Çelebi, **Seyahatname**, C. II, (Haz: Zekeriya Kurgun, Seyit Ali Karaman, Yücel Dağlı), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 1999, s.168.

⁴⁷ Joseph de Tournefort, **Tournefort Seyahatnamesi**, Editör: Stafenos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş, Teoman Tunçdoğan, Kitap Yayınları, İstanbul, 2008, s.146.

⁴⁸ Gündüz, "Kars", s.518.

⁴⁹ Fahrettin Kırzioğlu, **Kars Tarihi C. I**, İstanbul, Işıl Matbaası, 1953, s.15.

⁵⁰ Tufan Gündüz, "Kars", **TDVİA**, C.24, (2001), s.515.

⁵¹ Gülsüm Arancı, *Osmanlı'dan Günümüze Köy Adları* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2015, s.4.

isminin kullanıldığı görülüyor.⁵² İlk defa 7.yy.da Gevond Kars isminden bahsetmiş ve Rusya, Britanya ve Kanada'daki birkaç beldeye de Kars ismi verilmiştir.⁵³ Kaşgarlı Mahmut, Divanü Lügat-it Türk adlı eserinde Kars ismini deve veya koyun yününden yapılan elbise anlamında kullanmıştır.⁵⁴ Günümüzde Kars ismi, “dışbudak ağacı, tandırın üstünde olan kemer biçimindeki bölüm ve ocak” anlamına gelmektedir.⁵⁵

1.2. İslamiyet Öncesi Kars

İnsanoğlunun yeryüzünde görünmesi jeoloji çağların sonuncusu olan dördüncü zamana denk gelmektedir. Dördüncü zamanda Aras, Kür, Yukarı Fırat boyları buz ve karlarla kaplıydı. Hazar'dan Karadeniz ve Akdeniz Bölgelerine, Kafkaslardan Toroslara kadar uzanan bölgeler yüksek ihtimalle karlarla kaplı olduğundan insanlar için bir yaşam alanı barındırmıyordu. Daha sonraları Akdeniz'den uzunbaşlı ve ortaboylu olarak tabir edilen kişiler Suriye'den Fırat boyunu takip ederek Anadolu'ya girerek yayılmaya başlamışlardır.⁵⁶ Akdeniz kavminden gelen bu insanların M.Ö. 25.000 ile 10.000 yıllarına kadar ki olduğu dönemden yani Paleolitik çağından geldikleri anlaşılıyor. Yontma Taş Devri diye adlandırılan bu çağda iklim şartları elverişli ve sıcak olduğundan insanlar göl ve ormanlık alanlarda yaşamışlardır. Yiyecek üretmeyi henüz bilmediklerinden kaba taşlar ve sopalarla avladıkları hayvanlarla veyahut meyvelerle tamamen doğanın sundukları ile geçimlerini sağlıyorlardı.⁵⁷ Doğu Anadolu Bölgesinde Paleolitik Çağdan kalma kalıntıları çok az olmakla birlikte Sarıkamış yakınlarında olan Yazılıkaya'da kayaların üzerinde kırmızı renklerle hayvan tasvirlerinin bulunması Paleolitik Çağdan geldiğini düşündürsede net bir bilgi mevcut değildir.⁵⁸

Tamamen doğanın sundukları ile hayatlarına devam eden insanlar iklimin değişmesi ve havaların soğumasıyla kendi ve ailelerini korumak için mağara girişlerine veya büyük kaya altlarına sığınmaya başlayıp yırtıcı hayvanlardan korunmak için de

⁵² Gündüz, “Kars”, s.516.

⁵³ Nesrin Güllüdağ, İbrahim Özkaya, Gülten Mor, **Kars Yer Adları**, İzmir, Kitapana Yayınevi,2017, s. 45.

⁵⁴ Cem Tüysüz, “Doğu'nun Uygar Kenti Kars”, **Kars Beyaz Uykusuz Uzakta**, İstanbul, (2006), s.31.

⁵⁵ Güllüdağ, **Kars Yer Adları**, s.46.

⁵⁶ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, 1 s.18-20.

⁵⁷ Yılmaz, Tunç Çağı'nda Kars İli Ve Çevresindeki Yerleşimler, s.12-13.

⁵⁸ Antonio Sagona, “Ortaçağ'dan Önce Kars”, **Kars Beyaz Uykusuz Uzakta**, İstanbul, (2006), s.13.

taşları yontmayı öğrenmişlerdir. Bu döneme ortaçağ veya mağara çağı denilmektedir. Bu dönemden sonra insanlar mızrak, el baltası, çakmak taşından yarma yapmayı öğrenerek binlerce yıl süren yontma taş devrine girmişlerdir.⁵⁹ Bu çağın sonunda ateş bulunmuş ve mağaralar aydınlatılarak yırtıcı hayvanlara karşı daha iyi korunmayı öğrenmişlerdir. Kars'ta bu dönem için en uygun yerler; Ardahan, aşağı Kür boyları, Arpaçay yakınlarındaki tuf kayalıkları, Aras'ın Kötek ve Mıcingert dereleri olmuştur. 1942-1944 yılları arasında Kars ile ilgili yapılan araştırmalara göre Ortataş ve Eskitaş dönemine ait aletler bulunmuştur. Ani civarındaki mağarada yüksekliği 107, genişliği 77 ve çapı 25 mm olan bir elbaltası bulunmuştur. Kars ve civarında Yontma Taş Devrine kadar yaşam olduğu belirlenmiş olup, Eskiçağ döneminde Hitit, Pers ve Urartu uygarlıklarına ev sahipliği yapmıştır.⁶⁰

İki bölgeye ayrılmış Huri uygarlığının, Kuzeydoğuda bulunan bir kısmı da Aras Nehri'nden gelerek Kars ve çevresine yerleşmişlerdir. Huri uygarlığı, Orta Asya'ya gelip Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a yerleşen ilk kavimlerdir.⁶¹ M.Ö. 2000'li yıllarda Orta Asya'dan, Orta Anadolu üzerine büyük göçler yaşanmış ve burada daha fazla barınamayan Huriler küçülerek Kars, Erzurum civarından ayrılıp Van ve çevresine yerleşmişlerdir. Küçük kabilelere ayrılan bu kavim daha sonraları kendilerini Asurlulara karşı koruyabilmek adına birleşerek Urartu Devletini kurmuşlardır.⁶²

Kars ve çevresinde tarihi çağlar Urartular döneminde Kral Menua ile başlamıştır. Kral Menua 785 yılında Aras civarını ilk defa fethetmiştir. 585'te İskitlerin bölgeyi istilasını sonucuya Urartu Devleti yıkılmış ve Kars bölgesi İskit hâkimiyetine girmiştir. Göçebe bir hayat yaşayan ve farklı yaşam tarzlarına sahip olan İskitler bölgeyi yüzyıllarca hâkimiyetleri altında tutmuşlardır.⁶³ M.Ö 130-127 yıllarında Kuzey Kafkasya'dan Dağıstan bölgesine gelip ve buraya yerleşen Bulgar Türklerinin Velentur boyundan olan Karsaklar, bölgeye kendi isimlerini vermişlerdir.

⁵⁹ Yüksel Arlantaş, "Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma", **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, C:24, S:2, (2014), s.320.

⁶⁰ Cengiz, XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars, s.19.

⁶¹ Kırcıoğlu, **Kars Tarihi**, s.27.

⁶² Temel, Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası, s.19.

⁶³ Selçuk Ural, Jülide Akyüz Orat, Nebahat Oran Arslan, Akın Bingöl, Ş. Cem Tüysüz, **Kars Tarihi (Geçmişten Cumhuriyete)**, Kafkas Üniversitesi Yayınları, Kars, 2011, s.93.

Sasaniler'in istilası sonucu M.Ö 429 yılında Karsaklar yıkılarak bölge Sasaniler'in hâkimiyeti altına girmiştir.⁶⁴

1.3. Kars ve Çevresinin İslam Hâkimiyetine Girmesi

Aras-Kür Nehirleri arasında kurulu olan Kars şehri, konumu bakımından çok önemli stratejik bir alanı teşkil ediyordu. Bundan dolayı da farklı birçok medeniyetin ele geçirmek istediği önemli bir yer olup çeşitli medeniyetlere ev sahipliği yapmıştır. Kars ve çevresi, bazı islam coğrafyacıları tarafından üçüncü Ermeniye bölgesi olarak tanımlanıyor.⁶⁵ Bölge ilk defa 640 yılında islam akınlarıyla karşılaşarak, 642-643 yılları arasında fethedildi.⁶⁶ Şam ordu komutanı olan Habib b. Melse el-Bahili , Ermeniye bölgesinin merkezi olan Dvin'i 6 Ekim 640'da fethettikten sonra ordusunu Şirak ve Bagrevand üzerine yönlendirdi. Bölge sorumlusu olan Patrik savaşmak yerine Habib b. Melse el-Bahili ile görüşerek barış teklifinde bulundu. Böylece bu iki bölge antlaşma sonucuyla İslamiyetle tanıştı. Kars ve Ani'nin de içinde bulunduğu Ermeniye bölgesinin büyük bir kısmı İslam hâkimiyeti altına alınarak bölgenin yönetimi Müslüman valilere bırakıldı.⁶⁷ Kafkasya ve Ermeniye'de yapılan bu fetihler aslında birer keşif niteliği taşıyordu. Araplar bir çeşit savaş stratejisi olarak uyguladıkları keşiflerden sonra geri çekiliyorlardı. Amaç ise bu yöntemle bölgeyi ve yolları öğrenip düşmana karşı nasıl bir hazırlıkta bulunmaları gerektiğini öğreniyorlardı. Hz. Ömer döneminde yapılmış olan Ermeniye ve Kafkas fetihlerinde Arapların geri çekilmesiyle birlikte bölge halkı yapılan antlaşmalara uymayarak İslam halkına karşı ayaklanmışlardır. Hz. Osman'ın halifelige gelmesiyle bu bölgeler için yeni fetih hazırlıkları başlamış ve ordu kumandanlığına Habib b. Mesleme el-Fihri getirilmiştir. İlk olarak Erzurum'u aldıktan sonra Dvin'e ulaştı. Uzun süren savaş neticesinde 645-646'da Dvin ele geçirildi.⁶⁸ Ermeniye bölgesi Müslümanların eline geçse de kendi dinlerini yaşama özgürlüğü verildiğinden Sultan Alp Arslan'ın Ani'yi fethetmesine kadar bölge Hristiyanlık dinine mensup kalmıştır.⁶⁹

⁶⁴ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.15.

⁶⁵ Ali İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", **Ekev Akademi Dergisi**, Sayı:49, (2011), s.164

⁶⁶ Cengiz, XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars, s.24.

⁶⁷ İpek, "Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti", s.165.

⁶⁸ Ali İpek, "Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu", **Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi** , S:4, (2015) s.44-45-46.

⁶⁹ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.217.

1.4. Selçuklu Döneminde Kars

İslam fetihleri sonucunda Ermeniyeye ve Kafkas bölgelerinin büyük bir kısmı Hristiyanlardan alınarak Araplara geçmişti fakat çok geçmeden Bizansla tekrar karşı karşıya gelinmiş ve bölgede kesin İslam hâkimiyeti ancak 10. Yüzyılda gerçekleşmiştir. Bu dönemden sonra bölge Bagratlıların eline geçti. Bagrad soyundan gelen III. Aşot, bölgenin merkezini Ani'ye taşıdı. 1049 ve 1053 yıllarında Arslan b. Selçuk'un oğlu Kutalmış, Kars'ı ele geçirmek için iki ayrı sefer düzenledi fakat ikisinde de başarısız oldu. 1058'de Selçuklu kuvvetleri, Çağrı Bey'in oğlu olan Yakuti kumandasında tekrar Kars için bir sefer düzenlediler fakat şehir alınmadığından dolayı kenar mahalleler ele geçirilip Ani üzerine gidilmiştir.⁷⁰

Ani surlarının güçlü olması nedeniyle alınamamıştı. 1064'de Sultan Alparslan tarafından şehir tekrar kuşatıldı. Güçlü surların için ahşap kuleye mancınık yerleştiren Alparslan, 25 günlük kuşatmanın ardından 16 Ağustos 1064'de Ani fethini gerçekleştirmişti.⁷¹ Şehir Anadolu'da Türklerin eline geçen ilk şehir olarak tarihe geçmiştir. Bu fetihle, Alp Arslan'a Abbasi Halifesi Kaim Biemrillah tarafından Ebu'l Feth ünvanı verilmiştir.⁷² Ani'nin fethinden sonra Sultan Alparslan, Kars'ta bulunan Kral Gagik'e bir elçi göndererek huzuruna çağırmıştır. Fakat Kral, Sultan Tuğrul'un ölümünden dolayı yas tuttuğunu gelemeyeceğini belirtmesi üzerine Sultan Alparslan bu davranışı karşısında Kars'a gelerek krala hilat giydirmiş ve cizye vergisine bağlamıştı. Kısa bir süre sonra Kral Gagik, Kars'ı Zamanti şehir ve kalelerine karşılık Bizans imparatoru Konstantin Dukas'a teslim etti. Şehrin Bizans hâkimiyetine girmesinden birkaç yıl sonra Sultan Alparslan Kars'ı tamamen Selçuklu topraklarına dâhil etmiştir.⁷³

Selçuklu Devleti'nin zayıflamasıyla beraber Kars ve çevresi Türk beylikleri ile Gürcüler arasında çatışmaya neden oldu. Kars kalesinden alınan 1153 tarihli bir kitabeğe göre şehir bir süreliğine Saltuklular'ın hâkimiyetine girip vezir Firuz tarafından kalenin tamir edildiği anlaşılmaktadır.⁷⁴ Daha sonra XII. y.y. ortalarında sultan Alparslan Ani şehrini Şeddadilerin Divin kolunu kuran Ebu'l Esvar Şâvur'a

⁷⁰ Gündüz, "Kars", s. 515.

⁷¹ Osman Turan, **Selçuklu Tarihi Türk İslam Medeniyeti**, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2008, s.25.

⁷² Akif Yiğitbaş, "Ani Harabeleri ve Fethi Camii", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, Sayı:4, (2014), s.3.

⁷³ Oktay Belli, **Her Yönü ile Ani**, İstanbul, Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 2019, s.64.

⁷⁴ Gündüz, "Kars", s.515.

vermiştir. Bazı kaynaklar şehrin belirli bir ücret karşılığında Şeddadilere bırakıldığını yazmışlar. Bunlardan Ermeni tarihçisi Vardan, Ani'nin yüklü miktarda para karşılığında Şeddadilere bırakıldığını kaydetmiştir. Fakat Ermenilerin ikta sistemini bilmemeleri alınan ücreti yanlış yorumlamalarına neden olmuştur.⁷⁵ Ahlatşahlar, Kars'ı Şeddadiler'den alarak hâkimiyetleri altına almıştır. Kısa bir süre sonra tekrar Gürcüler'in eline geçen Kars 1226 yılında Celaleddin Harizmşah tarafından tekrar alınarak İslam hâkimiyetine girmişti. Celaleddin Harizmşah'ın ölümüyle birlikte Gürcüler bunu fırsat bilerek şehri yeniden ele geçirdiler. 1239 yılında Moğollar Gürcistan seferi sırasında Kars'a girerek şehri yağmalamışlardır. Daha sonraki dönemlerde Kars bir süre İlhanlılar, Altın Orda ve Karakoyunlu Devletlerinin idaresine girdi. 1386 yılında Kars Timur tarafından Karakoyunlu Devleti'nden alınarak Firizbaht adlı bir kişiye vergi ödemek koşuluyla bırakılmıştı. Timur'un ölümüyle birlikte Karakoyunlular hemen şehri ele geçirmişlerdir.⁷⁶

63 yıl boyunca Karakoyunlular şehirde hâkimiyetlerini sağladıktan sonra çeşitli devletler tarafından sürekli istilalara maruz kalmıştır. 1421-1435 yılları arasında Karakoyunlu Devleti ve Timur arasında yaşanan çatışmalardan dolayı Ani şehri yıkılarak harabeye dönüşmüştür. 1453'de Akkoyunlu Devleti hükümdarı olan Uzun Hasan, Karakoyunlu Devletini ortadan kaldırmak için harekete geçmiş ve 1468 yılına kadar aralarında sürekli bir savaş durumu hâkim olmuştur. Nihayet Uzun Hasan Kars'ı almıştı fakat bu uzun mücadeleler sırasında Kars başta olmak üzere çevresinde bulunan Erzurum ve Ani'de harap olmuştur.⁷⁷ Safevi Devleti'nin kurulmasıyla birlikte 1501'de Akkoyunlu Devleti dağıldı. Avşar Türkmeni olan Sevündük Han bir süre Kars'ta hükümdarlık yaptıktan sonra Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi sırasında şehir, Osmanlı hâkimiyeti altına alındı.⁷⁸

1.5. Kars'ın Osmanlı Hâkimiyetine Girmesi

Safevi Devleti'nin kurucusu olan Şah İsmail, Şiiliği benimseyerek Sünni mezheplere tabi Müslüman halkın bu mezhebe dâhil olmasını istiyordu. Hz. Ali soyundan geldiklerini savunan Safeviler, devletin büyük bir kısmını oluşturan Sünni halka

⁷⁵ Cengiz, XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars, s.85.

⁷⁶ Gündüz, "Kars", s.516.

⁷⁷ Nazan Atak, 45 Numaralı/989 [1581] Tarihli Mühimme Defteri ve Kars ile İlgili Hükümlerin Transkribi-Değerlendirilmesi (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kars, 2019, s.15.

⁷⁸ Kırzioğlu, Kars Tarihi, s.362.

işkence ederek devletin dinini Şiilik ilan ettiler. Kurduğu devleti ve yaptığı faaliyetleri meşru göstermek adına, soyunu peygamber soyuna dayandıran Şah İsmail'in amacı Anadolu'da yaşayan Türk, Fas, Moğol ve Arapları bir araya getirerek büyük Safevi Devlet'ini kurmaktı. Fakat sınırda bulunan Memlukler, Özbek ve Osmanlı Devlet'ini kendisine tehdit olarak gördüğünden Osmanlı Devleti ile Suriye toprakları yüzünden sorun yaşayan Memlukler ile anlaşma yolunu tercih etti.⁷⁹ Bu sırada Venedik ile sorunlar yaşayan II. Bayezid Safevi Devleti ile ilgilenememişti. Bayezid'in Modon ve Koron fethiyle meşguliyetine fırsat bilen Şah İsmail, 1502 yılında Erzincan'a gelerek binlerce kişiyi kendi yanına çekmeyi başardı.⁸⁰

Aynı yıl Bayezid altı ülke temsilcisini kabul ettiğinde içlerinde Safevi Devleti temsilcisi de bulunuyordu. Bu hareket ile Safevi Devleti resmen tanınmış ve resmi münasebetler başlamıştır. Aralarında samimi olmayan fakat soğuk rüzgârların estiği bu ilişki, Şah İsmail'in Maverâünnehir hükümdarı olan Şeybani Han'ı yeninceye kadar devam etmiştir. Osmanlı'dan Safevi'ye doğru yaşanan yoğun göçler sonucunda topraklar boş kalmış ve tımar sistemi zarar görmüştü. Bu dönemde meydana gelen deprem Osmanlı'yı iyice yıpratmıştı. Halk arasında Safevi sempatisini birçok kişi Anadolu halkını etkilemeye başlamıştı. Tüm bu olanlardan sonra önlemler almaya başlayan Bayezid ilk olarak kızılbaş oldukları gerekçesiyle halkı galeyana getiren herkesi idam ettirdi.⁸¹

Şah İsmail'in faaliyetlerine karşılık etkileyici önlemler alınmaması, 1507'de Şah, Dulkadiroğullarına üzerine sefer düzenleyerek Osmanlı sınırlarını aşması, 1511'de yaşanan Şah Kulu isyanının desteklenmesine tepki göstermemiş olması Şah'ın güçlenerek İran'da Şiiliği rahatlıkla yaymasına neden oldu. Babasının bu politikasından hoşnutsuz olan I. Selim sonunda babasını tahttan indirerek⁸², 24 Nisan 1512'de devletin başına geçti. Bu dönemde Şiilik ülkeye yayılıp, saraya kadar girmişti. Şehzade Ahmet'in oğlu Murat İran'a kaçmıştı. Sultan Selim, Şah'a bir elçi göndererek Murat'ın teslimini istemişti fakat elçi öldürülerek geri gönderilmişti.

⁷⁹ İsmail Hakkı Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi C. II**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2011, s.258.

⁸⁰ Arancı, *Osmanlı'dan Günümüze Köy Adları*, s.35.

⁸¹ Bilal Dedeyev, "Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı - Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış", **Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Sayı:2, (2009), s. 127-128-129.

⁸² Özer Küpeli, *Osmanlı-Safevi Münasebetleri (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, **Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İzmir, 2009, s.4.

Bunun üzerine Yavuz Sultan Selim ilk olarak Safevi tehlikesini ortadan kaldırmak için harekete geçti.⁸³ Çaldıran Savaşı Osmanlı-İran ilişkilerinde sadece askeri değil sosyal ve dini yönden de önemli bir yere sahiptir.⁸⁴ Ülkede bulunan Kızılbaşlar idam edildikten sonra savaş için hazırlıklar başladı.⁸⁵ Yavuz Sultan Selim 1514 Çaldıran Seferine çıktığı zaman Kars'a gelmiş, Avşar Türkmeni olan Sevündük Han, padişaha itaatini bildirerek ordunun şehirde konaklamasına izin vermişti.⁸⁶ 23 Ağustos 1514 Çarşamba günü meydana gelen savaşta Yavuz Sultan Selim, Safevi ordusunun klasik Türkmen taktikleriyle savaşan atlı birliklerini toplar ve yeniçeri tüfekçi birlikleri ile sayesinde bertaraf etti.⁸⁷ Böylece Şah İsmail savaş meydanından kaçarak Dergezin'e çekildi.⁸⁸ Savaş sonunda Osmanlı, Revan ve Nahcivan bölgelerine kadar gidip Pasinler ile Erzurum bölgeleri ele geçirildi.⁸⁹ Bu savaş neticesinde Kars civarının Osmanlı topraklarına katıldığına dair görüşler mevcuttur.⁹⁰ Kars'ın Osmanlı topraklarına girmesi Kanuni Sultan Süleyman'ın İrakeyn seferi esnasında alınmış olması çok yüksek olmakla beraber kesin olarak 1537'de Dulkadirli Mehmed Han tarafından ele geçirilmiştir.⁹¹

İranlıların Sünni halka yaptıkları zulümler nedeniyle Şirvanşah soyundan gelen Burhan Ali ve Maksud Ali ayaklanmış ve Osmanlı Devletine sığınarak yardım istemişlerdi. Yardım teklifi kabul edilmiş fakat bu sırada I. Şah Tahmasb 1547'de Şirvan valisi Elkas Mirza'ya karşı savaş açarak Şirvan'ı ele geçirip Elkas Mirza'yı kaçırmıştır. Osmanlıya sığınmak için İstanbul'a gelen Elkas Mirza'nın, Sultan Süleyman'a durumu bildirmesi üzerine, Kanuni sefer hazırlıklarını hızlandırmıştır. Aslında Kanuni 1534 Bağdat Seferi esnasında İran'a karşı öfkelenmiş ve Elkas Mirza'nın yardım talebinde bulunmasını iyi bir fırsat olarak görmüştü.⁹² 29 Mart 1548'de sefere çıkan Kanuni, 27 Temmuz 1548'de Tebriz'i fethederek Elkas

⁸³ Mustafa Çetin Varlık, "Çaldıran Savaşı", **TDVİA**, C:8 (1993), s.193-195.

⁸⁴ Vural Genç, "Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı", **Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, C:5, S:8, (2019), s.43.

⁸⁵ Ahmet Şimşirgil, **Kayı III**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018, s.187.

⁸⁶ S.Ural vd. **Kars Tarihi (Geçmişten Cumhuriyete)**, s.269-270.

⁸⁷ Feridun Emecen, "Selim I", **TDVİA**, C:36, (2009), s.409.

⁸⁸ Tufan Gündüz, "Şah İsmail", **TDVİA**, C.38,(2010), s.254.

⁸⁹ Fahrettin Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, s.111.

⁹⁰ Oktay Kızılkaya, XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal Ve Ekonomik Durum(Yayımlanmış Doktora tezi), **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Erzurum, 2011, s.8.

⁹¹ Jülide Akyüz, "16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi", **Kars Beyaz Uykusuz Uzakta**, İstanbul, (2006), s.77.

⁹² Celalzade Mustafa Çelebi, **Muhteşem Çağ Kanuni Sultan Süleyman**, İstanbul, Kariyer Yayınları, 2010, s.272-273.

Mirza'yı şah ilan etmek istemişse de bundan vazgeçmiştir. Bu sefer sırasında Kars, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle Ağustos 1548'de bir eyalet haline getirildi.⁹³

Tebriz fethinden sonra Diyarbakır, Van, Halep'i gezen padişah bu sırada Şah Tahmasb'ın Kars Kalesini inşa eden Osmanlı askerlerini katlettiği haberini aldı. Bunun üzerine Elkas Mirza, Kum ve Kaşan'a kadar olan yerleri yağmalamak için görevlendirildi.⁹⁴ Kanuni Sultan Süleyman'ın oğullarında şehzade Bayezid ve Selim arasında çıkan rekabet, Lala Mustafa Paşa'nın şehzade Selim'den yana taraf tutmasından dolayı Bayezid'in isyanına neden olmuştu. Konya önünde kardeşiyle karşı karşıya gelen Bayezid yenilerek İran'a kaçmıştı.⁹⁵ Bunun üzerine Safevililer Bayezid'in teslim edilmesine karşılık yüklü miktarda para ve Kars'ın teslimini istemişlerdi.⁹⁶ Kanuni teklifi kabul etmiş fakat daha sonra Kars Kalesi gibi güçlü ve önemli bir noktada bulunan şehri vermekten vazgeçmişti.⁹⁷ Sürekli akınlara maruz kalan Kars Kalesinin onarılması için Kullar Ağası Osman Çelebi'nin görevlendirildiğini duyan Şah Tahmasb, oğlu İsmail Mirza'yı Kars üzerine gönderdi. 25 Ağustos'ta İsmail Mirza'nın baskınıyla birçok koruyucu atlı öldü. Kaleye çekilen Osman Çelebi üç gün dayandıktan sonra teslim olmak zorunda kaldı. Teslim olan herkesi kılıçtan geçiren İsmail Mirza, kaleyi yağmalayarak geri çekilmiştir.⁹⁸

Bunun üzerine Kanuni, üçüncü kez doğu seferine çıkmaya hazırlandı. 5 Temmuz 1554 Perşembe günü padişah ordusuyla birlikte Kars önlerine gelerek Şah Tahmasb'ı savaş meydanına çağırın çok ağır bir mektup yazdı. Buna rağmen ortaya çıkmayan şaha, padişah Amasya'da kışladığı sırada sulh için bir elçi göndermişti.⁹⁹ Yapılan görüşmeler neticesinde sulha karar verildi. Buna göre Safeviler, Kars ve Ardahan topraklarına bir daha saldırmayacak ve bu bölgelerin Osmanlı hâkimiyetinde kaldığını kabul edecekti.¹⁰⁰

Kanuni'nin amacı Kars ve Ardahan'ı Safevi Devletinin akınlardan kurtarmaktı. Bunun dışından Ashab-ı Kiramın ileri gelenleri, üç halife ve Hz. Aişe'ye hakaret edilmesine engel olunacaktı. Hacılar güven içerisinde vazifelerini yerine

⁹³ M.Sadık Bilge, **Osmanlı Devleti ve Kafkasya**, İstanbul, Eren Yayınları, 2005, s.41-42.

⁹⁴ Feridun Emecen, "Süleyman I", **TDVİA**, C:38, (2010), s.75.

⁹⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi**, s. 407.

⁹⁶ Gündüz, "Kars", s.516.

⁹⁷ S. Ural, vd, **Kars Tarihi (Geçmişten Cumhuriyete)**, s.275.

⁹⁸ Kırzioğlu, **Osmanlıların Kafkas Ellerini Fethi**, s.188-189.

⁹⁹ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.523.

¹⁰⁰ İlhan Şahin, Feridun Emecen, "Amasya Antlaşması", C:3, **TDVİA**, (1991), s.5.

getirebilecekti. İki devlet arasında yıllardır bir anlaşmazlık söz konuydu. Ara ara anlaşma yoluna gitseler de kâğıda dökülen bir antlaşma yapılmamıştı. Şimdi ilk defa Osmanlı-Safevi ilişkisinde bir antlaşma meydana gelmişti.¹⁰¹ 1514 Çaldıran Savaşıyla bozulan Osmanlı-İran ilişkisi, 1555’de imzalanan Amasya antlaşması ile düzelmiş hatta 1576’da İstanbul’a gelen İran elçisi Tokmak Han büyük bir törenle karşılanmıştı. İran hükümdarı Tahmasb Han’ın Osmanlı Devleti ile düzenlediği ilişkileri, yerine geçen oğlu Şah II. İsmail bazı kürt beylerini yanına çekerek bozdu.¹⁰²

9 Ağustos 1578’de Lala Mustafa Paşa komutasında meydana gelen Çıldır Muharebesinde¹⁰³, Özdemiroğlu Osman Paşa’nın çevikliği ve üstün yardımı neticesi ile İran kuvvetleri bozguna uğratıldı.¹⁰⁴ Kafkasya Fatihisi olarak anılan Özdemiroğlu Osman Paşa, başarıları ile Osmanlı Devletinin en önemli isimlerinden olmuştur.¹⁰⁵ Fakat iki devlet arasında kalan Kars bu süre zarfında ağır tahribata uğramıştı. III. Murad 1579’da Kars Kalesinin tamiri ve şehrin şenlendirilmesi için serdar Lala Mustafa Paşa’yı görevlendirmişti.¹⁰⁶ Lala Mustafa Paşa, kalabalık bir ordu ile Kars’a girdi.¹⁰⁷

Serdarın yanına, daha önce görevlendirilmiş işçilerin dışında Şam, Basra, Lahsa beylerbeyliği, sağ ulufeciler, 10.000 yeniçeri ve sipahi oğlanları verildi. 13 Temmuz 1579’da toplanıp Erzurum’a gelen ordu, oradan hareket ederek 26 Temmuz’da Kars’a ulaştı.¹⁰⁸ Kale keşfi yapıldıktan sonra iç kale, orta kale ve dış kale olmak üzere yedi kola ayrılmıştır. Kale tamirinin daha çabuk bitmesi için her bir paşa bir kolu alarak 27 Temmuz 1579’da kurbanlar kesilerek kale inşasına başladılar. 1153 yılından beri ayakta olan temeller üzerine başlanılan tamir işleri 28 günde, 23 Ağustos 1579’da son buldu.¹⁰⁹

¹⁰¹ Ahmet Şimşirgil, **Kayı IV**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018, s. 216-217.

¹⁰² Ahmet Şimşirgil, **Kayı V**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018, s.86-90.

¹⁰³ Feridun Emecen, “Çıldır Eyaleti”, **TDVİA**, C:8, (1993), s.300.

¹⁰⁴ Reyhan Şahin Allahverdi, **Kafkas Fatihisi Özdemiroğlu Osman Paşa**, İstanbul, Çamlıca Yayınları, 2016, s.105.

¹⁰⁵ Yunus Zeyrek, **Tarihi Osman Paşa**, Ankara, T.C Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001, s.6.

¹⁰⁶ Bekir Kütükoğlu, “Lala Mustafa Paşa”, **Vekayi’nüvis Makaleler**, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1994, s.338 .

¹⁰⁷ Kâtip Çelebi, **Kitab-ı Cihannüma**, C:I, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2009, s.607.

¹⁰⁸ Bekir Kütükoğlu, “Sultan III. Murat”, **Vekayi’nüvis Makaleler**, İstanbul, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, 1994, s.235.

¹⁰⁹ Bekir Kütükoğlu, “Lala Mustafa Paşa”, **TDVİA**, C:27, (2008), s.74.

Kalede; bir beylerbeyi sarayı, bir hendek, Kars çayı üzerinde iki taş köprü, bir medrese, 1000 yeniçerinin kullanabileceği büyüklükte bir koğuş, Karadağ, Kayabaşı ve Tahmab Tepesinde üç tane gözcü kulesi, bir kemerli su yolu, Ebu'l Hasan Harakani için bir türbe, bir hamam, Sultan Murad ve Lala Mustafa Paşa hayratına beş cami, vakıflar, değirmenler, çarşılar ve konaklar yapıldı. Kale dışında başlatılan onarım işleri 58. Gününde son buldu. Şehir şenlendirilirken Pasin Sancakbeyi Mirza Ali Bey önderliğinde Kağızman, Mağazbert, Keçivan ve Şüregel kaleleri de fethedilerek Boğam Boğazından aşağı Sürmeli Çukuru hariç Kars günümüzde ki halini almıştır.¹¹⁰ 1580 yılında, Kars Beylerbeyliği kurularak Erzurum'dan ayrılmıştır. Ne zaman kurulduğu tam bilinmemekle beraber 22 Eylül 5 Ekim 1580 tarihleri arasında kurulduğu tahmin edilmektedir.

Bu durum başbakanlık Osmanlı arşivinde şu şekilde belirtilmiştir: “*Kars-Beylerbeyilik-, Kars kalesi Erzurum'dan uzak mesafede ve serhadde olmağla, müstakil beylerbeyilik olmak lazım ve mühim olmağın, 700.000 akçe haslarla, Silistre Beyi Hızır Bey'e verilmek buyuruldu.*”¹¹¹

Kars'ın, stratejik konumu Anadolu'ya yapılacak olan saldırılarda önemli bir kapı olduğundan dolayı sık sık saldırılara uğrayarak tahrip edilmiştir.¹¹² I. Ahmet döneminde I.Şah Abbas Haziran 1604 yılında Revan'dan gelen seçme askerler ile Kars önlerine gelerek kalenin zoraki teslim alınması karşılığında herkesin kılıçtan geçeceğini bildirmesi halkın direncini kırarak teslim olmalarına neden olmuştur. 1579'da yapılan kale kapıları dâhil olmak üzere bütün eserler yıkılmıştır. İki ay boyunca işgal altından kalan Kars, Serdar Sinan Paşa'nın yetişmesiyle kurtarılmıştır. Vezir-i Azam Kara Mehmet Paşa'ya verilen emirle 1616 yılında Kars yeniden inşa edilmiştir. 1628 yılında tekrar saldırıya uğramış fakat eskisi kadar ağır tahribata uğramamıştır.¹¹³

IV. Murat, döneminde Safevi tehlikesinde bulunan Kars, Erzurum, Ahıska, Muş kalelerinin tahkimi için ikinci doğu seferi olan Bağdat seferine çıktı. Bağdat fethedildikten sonra padişah, Safevilerle antlaşma yapmak için Vezir-i Azam

¹¹⁰ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.526-527.

¹¹¹ Dündar Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 1998, s.84.

¹¹² Arancı, *Osmanlı'dan Günümüze Köy Adları* (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), s.42.

¹¹³ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.530,531.

Kemankeş Kara Mustafa Paşa'yı Irak'ta bıraktı.¹¹⁴ İran elçisi Mehmed Kulu, öncelikle Kars'ın İran'a bırakılmasını istemiş fakat kesin olarak reddedilmiştir.¹¹⁵ Barış görüşmeleri üç gün sürmüştü, 1630-1638 Azerbaycan-İrak cepheleri arasında yıllarca devam eden savaşı, her iki tarafta sonlandırmak adına 17 Mayıs 1639'da Kasr-ı Şirin Antlaşması imzalandı.¹¹⁶

İki devletin sınırlarını kesin olarak belirleyen bu antlaşma ile Kars, Bağdat Van Şehrizar şehirleri Osmanlılara bırakılmıştır.¹¹⁷ Kasr-ı Şirin Antlaşması ile şehir bir süreliğine işgallerden uzak kaldı.¹¹⁸ 1664 yılında Ağrı Dağı, Tebriz ve Aras'da meydana gelen şiddetli depremlerden Kars'ta etkilenmiş ve şehirdeki yapıların büyük bir kısmının harap olmasına neden oldu. Kars, 1639 yılından 1734 tarihine kadar refah içinde yaşayarak büyüyüp gelişmiştir.¹¹⁹

1744'de Safevi tahtına geçen Nadir Şah, doğu bölgesine hâkim olmak için harekete geçti. Öncelikle Kars'ı kuşatarak, Kars Çayı'nı pamuk bentleri ve ağaçlarla keserek halkı susuz bırakmıştı. Yaklaşık bir ay süren kuşatma sonunda şiddetli yağın yağmurla birlikte Kars Çayı taşarak bentleri yıkmıştır. Planının suya düşmesiyle Ramazan ayının yaklaşmasını bahane eden Şah, kuşatmayı kaldırarak geri çekilmiştir.¹²⁰

1.6. Osmanlı-Rus Mücadelesinde Kars

Çarlık Rusya'nın kurulmasıyla beraber, Ruslar dünyaya hükmetmek ve cihan imparatoru olma hayallerine kapılmışlardı. Öncelikle doğuyu doğru genişlemek istiyorlardı. Kuzey Karadeniz bölgesinde bulunan Altınordu Devleti'nin yıkılması, fetih politikalarını güçlendirmişti. 1552'de Kazan, 1556'da Astrahan'ı ele geçirmeleri bütün Kafkasya'yı ele geçirme hırısına kapılmalarına neden oldu.¹²¹

¹¹⁴ Yunus Emre Konuk, "Sultan IV. Murad'ın Bağdat Seferi ve Kasr-ı Şirin Antlaşması", (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Afyonkarahisar, 2005, s.82.

¹¹⁵ Uzunçarşılı, **Osmanlı Tarihi C:II**, s.205.

¹¹⁶ Rhoads Murphey, "Kasr-ı Şirin Antlaşması", **TDVİA**, C:24, (2001), s.575.

¹¹⁷ Halil İnalçık, **Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I**, İstanbul, İş Bankası Kültür Yayınları, 2016, s.183.

¹¹⁸ Yücel Öztürk, 527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Tımar İcmal Defteri (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Elazığ, 1992, s.10.

¹¹⁹ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.534.

¹²⁰ İsmail Hakkı Uzun Çarşılı, **Osmanlı Tarihi C. IV/I**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2011, s.304.

¹²¹ Arancı, *Osmanlı'dan Günümüze Köy Adları*, s.44.

1768-1774 Osmanlı-Rus savaşında, Rus ordusu hem batıda hem Kafkaslarda hızlıca yayılmaya başlamıştı. Osmanlı, kaybettiği savaş sonrasında Küçük Kaynarca Antlaşmasını imzalanmak zorunda kaldı.¹²² Bu savaşın önemli ayrıntılarından biri de Rusların ilk defa Çıldır/Ahıska eyaletine saldırmış olmalarıdır. 1770 yılında 10.000 Ortodoks Gürcü ve 4000 Tiflisli gruptan oluşan ordu Ahıska- Erzurum yolu vasıtasıyla Trabzon'a girmeye çalışmışsa da Çıldır Beylerbeyi Şark Seraskeri Hasan Paşa üstün performansı ile engel olmayı başarmıştır.¹²³

I. Abdülhamid Han Özi Kalesinin Rusların eline geçtiğini öğrendiğinde üzüntüsünden felç geçirip ölünce yerine III. Mustafa Han'ın oğlu III. Selim Han geçti. Halk bu taht değişikliğinden büyük sevinç duydu çünkü devletin içinde bulunduğu durumun padişahın yaşlı olmasına bağlıyorlardı.¹²⁴ Bu sırada Ruslar savaş ilanı vermeden Romanya'da ki topraklara saldırarak Hotin ve Bender kalelerini ele geçirdiler. 22 Aralık 1806'da Osmanlı Devleti savaş ilanı vererek savunmaya geçti. Eski Vezir-i Azam olan Yusuf Paşa Şark Seraskeri olarak Kars'a gönderilerek bölgeyi korumaya aldı.¹²⁵ III. Selim'in kurmuş olduğu Nizam-ı Cedid ordusu 1805 yılından itibaren yenilik karşıtı olanların tepkisine yol açtı. Rus tehlikesine karşı Karadeniz'de ki kaleler için tedbirler alındığı sırada bu kalelerde bulunan yamakların Nizamı Cedid sistemi içerisine konulmak istenmesi ile birlikte büyük bir ayaklanma yaşandı. III. Selim tahttan indirilerek yerine IV. Mustafa geçirildi. Kabakçı isyanı olarak tarihe geçen bu hadiseyi fırsat bilen Ruslar, ilk defa Arpaçay'ı geçerek Kars'a geldiler.¹²⁶

Halk orduya destek vererek Rus birliklerine karşı gelip düşman kuvvetlerini bozmayı başardılar. 27 Haziran 1828 yılında Rus ordusu tekrar Kars'ı kuşattı. Güneyde bulunan Büyük Tabya çok çetin bir mücadele sonunda düşman birliğinin eline geçti. Bu savaşta o kadar çok kan döküldü ki günümüzde Kanlı Tabya olarak anılmaktadır. 7 Temmuz 1828 günü şehir Moskof işgaline uğrayarak yağmalandı. Kale muhafızı Emin Bey bir hafta iç kaleye çekilip şehri muhafaza etmek istemişse de sonunda aman isteyerek teslim olmak zorunda kalmıştır.¹²⁷ Kafkaslarda ki emellerini

¹²² Kemal Beydilli, "Küçük Kaynarca Antlaşması", **TDVİA**, C.26 (2002), s.525.

¹²³ Yaşar Kop, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Kars ve Çevresi", (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Erzurum, 1999, s.20-21.

¹²⁴ Ahmet Şimşirgil, **Kayı VIII**, İstanbul, Timaş Yayınları, 2018, s.201.

¹²⁵ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.547.

¹²⁶ Kemal Beydilli, "Kabakçı İsyanı" **TDVİA**, C.24, (2001), s.8-9.

¹²⁷ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.547-549.

gerçekleştirmeye başlayan Ruslar, 20 Ağustos 1829'da Edirne'yi de ele geçirerek Osmanlı'yı ağır bir antlaşma imzalamaya mecbur bırakmıştı. 14 Eylül 1829 Pazartesi günü imzalana Edirne antlaşmasının dördüncü maddesine göre doğu sınırı, Guriel eyaletinden başlayıp Ahıska ve Kars eyaletlerinin birleştiği yere kadar uzanacaktı.¹²⁸

Bu antlaşma ile Ruslar Bayburt, Kars, Muş, Ardahan, Erzurum bölgelerinden çekilmişlerdi fakat Çıldır'ın Ahılkelek, Kablıyan, Azgur, Çeçerek, Hirtıs, Ahıska sancakları Ruslara bırakılmıştı.¹²⁹ 1832 yılında Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa, isyan ederek Osmanlı hanedanını tehdit edecek duruma geldi. Osmanlı, bu durumu destekleyen Fransa karşısında, İngiltere ile aynı saf da yer almak istemişse de başarılı olamayıp Rusya'nın sadece çıkarlarını göz önüne alarak sunduğu teklifi kabul etmek zorunda kalıp, Hünkâr İskelesi Antlaşmasını imzalanmıştır. Bu antlaşma ile Rusya, Osmanlı Devletini kontrol etme yetkisine sahip olmuştur.¹³⁰

4 Ekim 1853'de Osmanlı- Rus savaşı yeniden başlamıştı. Kırım savaşı olarak tarihe geçen bu hadise de Kars ve Ardahan cephesinde de çarpışmalar meydana gelmişti. Savaşın üçüncü yılında Osmanlı, Kırım'a asker çıkararak Karadeniz'in Kuzeyinden Rusya'ya inip sulh için çareler ararken Rusya, öncü kuvvetleriyle Anadolu'nun istilasını için Kars Kalesi önlerine gelmişti. 1855 tarihli bu hadisede Kars Kalesi daha önce kimseye vermediği geçidi Rus ordusuna da vermemişti.¹³¹ Altı aylık kuşatma sonunda Rus Generali Muraviyef, 29 Eylül sabahı gün ağarmadan Kars tabyalarına büyük bir taarruzda bulundu.¹³²

14 yaşında çocukların dahi katıldığı bu çetin savaşta kadınlar da yüzleri peçeli biçimde cepheye su ve yiyecek taşıyarak şehrin savunmasında önemli rol oynamışlardır. Sabah saatlerinde başlayıp akşama kadar yedi buçuk saat süren savaşı, Kars üstün başarı göstererek kazanmıştır.¹³³ Padişah Abdülmecit şehre Gazi unvanını verdi. Bunun dışında Karslılar üç yıl vergi ve askerlikten muaf tutuldu. İstanbul darphanesinde, Kars 1272 yazısı ve Kars Kalesinin resmi bulunan altın, gümüş,

¹²⁸ Şerafettin Turan, "Edirne Antlaşması", **TDVİA**, C.10, (1994), s.443.

¹²⁹ Kop, "1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Kars ve Çevresi", s.114.

¹³⁰ Kemal Beydilli, "Hünkâr İskelesi Antlaşması", **TDVİA**, C.18, (1998), s.488-489.

¹³¹ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.550.

¹³² Arancı, "Osmanlı'dan Günümüze Kars Köy Adları", s.49.

¹³³ Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s.551.

bronz madalyonlar bastırılmıştır.¹³⁴ Rus Generali Muraviyef, dokuz aylık kuşatma ve çarpışmadan bir netice alamamıştı fakat buna rağmen şehrin etrafından ayrılmamıştı.

Kaleyi savunmak için Ömer Paşa'nın Batum'a geldiğini duyunca geri çekilmeye karar verdi. Çekilmeden son kez kaleyi vurmak için taarruza geçtiyse de Ömer Paşa'nın Sohum'a gittiğini haber alan general, kaleyi tekrar kuşattı.¹³⁵

26 Kasım 1855'de Gazi Şehir olan Kars daha fazla dayanamayarak teslim olmuştur. Şehir işgal altında beş ay kadar kaldıktan sonra yapılan Paris Antlaşması ile Kars'ın Osmanlı devletine iadesi kabul edilerek anavatanına yeniden katıldı.¹³⁶

¹³⁴ Aysel Ağbaba, XVI.Yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kars (1558-1637) , **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2014, s.34.

¹³⁵ Dilek Karadağ, “1855 Kars Zaferi” (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2009, s.34-35.

¹³⁶ Kemal Beydilli, “Paris Antlaşması”, **TDVİA**, C.34, (2007), s.169-170.

II. BÖLÜM

KARS, ARDAHAN-I KÜÇÜK, KAĞIZMAN, GEÇİVAN, HOÇVAN VE ZARUŞAT SANCAKLARINDA ZİRAİ ÜRETİM ve VERGİLER

2.1. Osmanlı Devleti'nde Vergiler

Osmanlı da vergi, devletin sürekliliği için, devletin ihtiyaçları ve olağanüstü durumlar için padişah tarafından konulan kanun niteliğindedir. Osmanlı Devleti'nin ekonomide temeli zirai üretime dayanmakla birlikte devlet giderlerinin ana kaynağını da zirai vergiler oluşturuyordu. Osmanlı Devleti'nin mali ve denetim teşkilat merkez maliyesi, tımar sistemi ve vakıflar şeklinde oluşturulmuştur.¹³⁷ Devletin zirai üretiminde ki önemli unsurlarından biri olan tarımsal ürünler için tımar sistemi önemli bir yere sahip idi. Dönemin ekonomik ve teknik şartları dolayısıyla vergilerin nakit olarak toplanması imkansız idi. Bu yüzden asker, memur maaşları ve devletin diğer masraflarının karşılanması için bu sistem uygulanmıştır. Böylece toprak sipahiler tarafından kontrol altına alınıp çiftçilerin ödeyecekleri verginin belirlenmesi sağlanmıştır.¹³⁸ Tımar sistemin amacı devlet idaresinde ki toprakların, sipahiler gözetiminde köylüler tarafından işlenip kullanılmasıdır. Toprağın mülkiyet hakkı devlete aitti. Reayanın idaresi ile vergilerin toplanması dirlik sahibi sipahilere bırakılmıştır. Buradaki arazi ve çiftçi üzerinde miri arazi ve reaya ile ilgili kanunlarda belirtilen şartları uygulamada tam yetkiye sahip tek kişiydi.

Osmanlı Devleti'nin de yüzyılları aşkın varlığını sürdürmesinin nedenlerinden biri düzenli bir vergi sistemine sahip olmasıdır. Osmanlı, bünyesinde din, dil, ırk ayrımı yapmaksızın birçok farklı kültürlere sahip kişileri barındırmıştır. Bu sistemi ayakta tutmak için kendisinden önce Türk-İslam devletlerinde uygulanan yöntemlerden feyz almıştır. Devlet vergi sistemlerini düzenler iken öncelikle Şer'i vergi hukukunu

¹³⁷ Yiğit Yılmaz, "Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi Ve Vergi Denetimi", **Makaleler**, Sayı:252, İstanbul, 2019, s.12.

¹³⁸ Tuğba Güney, 71 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre Ardanuç Sancağı (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2019, s.30.

düzenlemiş idi.¹³⁹ Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu yana Örf'i vergi hukukunu benimsediğine dair bir takım görüşler de mevcuttur.

Pazar bacı ile ilgili ortaya çıkan sorun üzerine Osman Gazi; “Tanrı mı buyurdu, yoksa beyler kendileri mi yaptı?” diye sorar. “Türedir hanım! Ezelden kalmıştır.” diye yanıt vermeleri üzerine öfkelenir ve “Bir kişinin kazandığı başkasının olur mu? Kendi malı olur. Ben onun malına ne koydum ki bana akçe ver diyeyim? . . .” der. Bunun üzerine, “Hanım! Bu pazarı bekleyenlere adettir ki bir nesnecik vereler.” şeklinde karşılık vermeleri üzerine ise Osman Gazi; “Madem ki böyle diyorsunuz, öyleyse bir yük getirip satan herkes iki akçe versin. Satamayan bir şey vermesin..”¹⁴⁰ sözleri ile Örf'i vergi hukukunun çok eskiye dayandığı anlaşılmaktadır.

Fakat Osmanlı Devleti, vergi sisteminin temelini daha sonradan düzenledikleri Şer'i vergiye dayandırmış idi. Osmanlı Devleti'nin temelini oluşturan bu vergilerin dışında bir de Tekâlif'i Şakka adlı, örfi hukuk içerisinde sayılan ve olağanüstü durumlarda alınan vergi vardı. Şer'i vergiler Kuran ve sünnet kurallarına bağlı olarak belirlenen vergilerdi. Örf'i vergiler ise toplumun devlete karşı hükümlülüklerine yerine getirmek, siyasi gücün sınırlı bir şekilde uyguladığı vergilerdir. Örf'i hukuk, Şer'i hukukun sınırlarını aşmadığı sürece uygulanabiliyordu.¹⁴¹

Kars ve çevresinin Osmanlı Devleti döneminde ticaret yolları üzerinde olması sosyo-ekonomi açıdan gelişme sağlamıştır. İklim şartlarına bağlı olarak hayvancılık ve tarım önemli bir yere sahip olmuştur.¹⁴² Hayvancılıktan sonra en önemli faaliyetlerden biri de tarımdır. Nüfusun büyük çoğunluğunun kırsalda yaşıyor olması bölgede bu faaliyetlerin artmasını sağlamıştır.¹⁴³ İncelediğimiz 175 numaralı tapu tahrir defterine göre Kars, Ardahan-ı Küçük, Hoçvan, Zaruşat, Kağızman ve Geçivan Sancaklarında; buğday, arpa, bostan, yonca ve ot üretimlerinin yanında koyun, arı, balık, domuz yetiştiriciliği yapılmaktaydı.

¹³⁹ Yılmaz Yurtseven, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Vergi Adaleti”, **I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri**, İstanbul, 2014, s.151-152.

¹⁴⁰ Cengiz Becermen, **Klasik Dönem Osmanlı Veri Sistemi ve Vergi Türleri**, Ankara, Vergi Müfettişleri Derneği, 2008, s.7-8.

¹⁴¹ Yurtseven, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Vergi Adaleti”, s.152,153.

¹⁴² Kadir Temurçin, Yolcu Aldırmaz, “Fonksiyonel Açıdan Kars Şehrinde Hayvancılık”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi**, S:30, (2013), s.306.

¹⁴³ Rüstem Cem Uyanık, Kars ve Civarında Hayvancılık,(Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), **İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, İstanbul, 2001, s.11.

2.1.1. Hububat Üretimi

Osmanlı Devleti'nin büyük bir kesimi tarım ile uğraşır ve bu kesimi oluşturan halk genellikle köylerde yaşardı. Vergi gelirleri ile ihraç edilen ürünlerin büyük bir kısmı tarımsal ürünlerden oluşuyordu.¹⁴⁴ Devletin toprak rejiminin temelini tımar oluşturuyordu.¹⁴⁵ Tımar sisteminin uygulandığı bu topraklarda hane sahibi, mülkiyeti devlete ait olan miri araziye tapu bedeli karşılığında kullanma hakkına sahipti.¹⁴⁶ Osmanlı Devleti'nin en önemli ekonomik gelir kaynağı olan tarım, devletin çöküşüne kadar hem halk için hem de devlet için önemini korumuştur. Ayrıca tarım, devlet içinde vergilerin ana kaynağı niteliğini taşıyordu. Bu yüzden devletin iyi kötü her döneminde tarımın sürekliliği sağlanmaya çalışılmıştır.¹⁴⁷

Tahıllar, özellikle buğday ve arpa insan ve hayvan beslenmesinde temel kaynaklar olduğundan dolayı ekim alanı en yüksek bitkilerdi. Toprağın %90'ı özellikle buğday ve arpa üretimi için ayrılmaktaydı.¹⁴⁸ Osmanlı Devleti arşiv kaynaklarında, galle, gendüm, hinta, olarak kaydedilen buğday, reaya tarafından üretimi en fazla olan tahıl idi. Arpa ise, cev ya da şair gibi adlarla arşiv kaynaklarında, buğdaydan sonra üretimi en fazla tahıl grubuna dâhil olmuştur.¹⁴⁹ Doğu Anadolu bölgesinde İstanbul kilesi geçerliydi. İstanbul'da 1 kile buğday 25,656 kg olurken, 1 kile arpa 22,25 kg olarak hesaplanırdı.¹⁵⁰

175 Numaralı Mufassal Tapu Tahrir Defterine göre Kars Sancağı; Döşkaya, Verişan, Kars, Aridos, Kuru Döşkaya ve Berdik olmak üzere altı, Ardahan-ı Küçük Sancağı; Güney, Kuzey, Germücek, olmak üzere üç, Hoçvan Sancağı; Hoçvan olmak üzere bir, Zaruşat Sancağı; Ulya ve Süfla olmak üzere iki, Kağızman Sancağı; Kuzey,

¹⁴⁴ Eftal Ş. Batmaz, "XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devletinde Tahıl Üretimi", **Tarih Araştırmaları Dergisi**, C:23, S:36, (2004), s.36.

¹⁴⁵ Halil İnalçık, "Tımar", **TDVİA**, C:41, (2012), s.168.

¹⁴⁶ İbrahim Solak, "Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi", **Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S.24, (2008), s.219.

¹⁴⁷ Ahmet Uzun, "19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar", **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, C:1, S:1, (2003), s.205.

¹⁴⁸ Serdar Genç, XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karesi Sancağında Hububat Üretimi Ticareti ve İstanbul'un İaşesine Katkısı(Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Balıkesir, 2005, s.9.

¹⁴⁹ Tuğba Güney, 71 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre Ardanuç Sancağı(Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2019, s.32.

¹⁵⁰ Hinz W, (1989), "İslamda Ölçü Sistemleri", **Türklük Araştırmaları Dergisi**, (Çev. Sevim Acar) , **Marmara Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi**, S:5, 1990, s.51.

Güney, olmak üzere iki ve Geçivan Sancağı; Geçivan, Çürük, Ağadeve olmak üzere üç nahiyeden oluşmaktadır.

2.1.1.1 Hınta, Şair, Darı ve Çavdar

Osmanlı Devleti'nde üretimi en çok yapılan ürünler arasında buğday ve arpa gelmektedir. Karasal iklimde yetişen buğday ülke de en fazla ekilen ürünlerdendir. Günlük gıda ihtiyacı için üretilen buğdayın artıkları hayvanlara yem olarak verilmekteydi. Gürcistan kanunnamesine göre reayadan 1/5 vergi alınıyordu. Başkent İstanbul'da bir kile buğday 25.656 kg tekabül etmekteydi. İncelediğimiz 175 numaralı tapu tahrir defterine göre 1 kile buğday için yaklaşık 10 akçe alınmaktaydı.¹⁵¹ Buğday üretimiyle aynı değeri taşıyan ve devlet için önemli olan ürünlerden bir diğeri arpadır. Genellikle hayvan yemi olarak kullanılmıştır. Arpa için tahrir yapılmadığı zamanlarda hasılatı göz önüne alınarak vergi belirleniyordu. İstanbul'da bir arpa kilesi 22.25 kg tekabül ediyordu. On köyden 4200 kile arpa vergisi alınıyordu. Bunun da kıymeti 33.600 akçe idi. Yani bir arpa kilesinin deperi 8 akçe idi. İncelediğimiz 175 numaralı mufassal tapu tahrir defterine göre 1 kile arpa için yaklaşık 8 akçe alınmaktaydı.¹⁵²

Tablo 2. 1. Kars Sancağı Hınta-Şair Geliri¹⁵³

Nahiye Adı	Buğday/Hınta (Kile)	Vergi/Akçe	Arpa/Şair (Kile)	Vergi/Akçe
Kars	1.600	16.000	2.000	16.000
Verişan	7.241	66.400	5.750	46.000
Döşkaya	13.160	141.600	10.895	86.460
Aridos	12.250	122.500	11.140	89.120
Kuru Döşkaya	5.200	52.000	6.700	54.000
Berdik	8.835	88.350	7.990	63.920
Yekûn	48.286	486.850	44.475	355.500

¹⁵¹ Bekadzes, "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahalkalak Sancağı'nın Tüme Nahiyesi", s.168.

¹⁵² İasha Bekadzes, "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahalkalak Sancağı'nın Tüme Nahiyesi" **Akademik Bakış Dergisi**, S:50, 2015, s.167.

¹⁵³ Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Tapu Arşiv Dairesi Başkanlığı 175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-63.

Yukarıda ki tabloda Kars Sancağına ait nahiyelerin, hububat üretiminde öne çıkan buğday ve arpa üzerinden alınan vergiler ile kile miktarları gösterilmiştir. Buğday üretiminde, ilk sırayı 13.160 kile 141.600 akçe ile Döşkaya Nahiyesi alıp sırasıyla 12.250 kile 122.500 akçe ile Aridos, 8.835 kile 88.350 akçe ile Berdik, 7.241 kile 66.400 akçe ile Verişan, 5.200 kile 52.000 akçe ile Kuru Döşkaya ve 1.600 kile 16.000 akçe ile Kars nahiyeleri takip etmektedir. Kars Sancağında toplam buğday üretimi 48.286 kile, alınan toplam vergi ise 486.850 akçedir. Kars Sancağın arpa üretiminde ilk sırayı 11.140 kile 89.120 akçe ile Aridos Nahiyesi alıp sırasıyla, 10.895 kile 86.460 ile Döşkaya, 7.990 kile 63.920 akçe ile Berdik, 6.700 kile 54.000 akçe ile Kuru Döşkaya, 5.750 kile 46.000 akçe ile Verişan ve 2.000 kile 16.000 akçe ile Kars nahiyeleri takip etmektedir. Kars Sancağı toplam arpa üretimi 44.475 kile olup, alınan toplam vergi ise 355.500 akçedir.

Tablo 2. 2. Ardahan-ı Küçük Sancağı Hınta- Şair-Darı ve Çavdar Geliri¹⁵⁴

Nahiye Adı	Buğday/Hınta (Kile)	Vergi (Akçe)	Arpa/Şair (Kile)	Vergi (Akçe)	Darı (Erzen)	Vergi (Akçe)	Çavdar	Vergi (Akçe)
Güney	11.510	114.950	9.811	79.080	--	--	--	--
Kuzey	22.306	218.560	17.702	146.626	--	--	--	--
Germücek	680	6.800	600	4.800	30	180	20	120
Yekûn	34.496	340.310	28.113	230.506	30	180	20	120

Ardahan-ı Küçük Sancağına ait nahiyelerin buğday, arpa, darı ve çavdar üretimleri yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Buğday üretiminde Kuzey Nahiyesi 22.306 kile 218.560 akçe ile öne çıkarken, ardından 11.510 kile 114.950 akçe ile Güney ve 3.768 kile 37.680 akçe ile Germücek Nahiyeleri gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağı toplam buğday üretimi 34.496 kile, alınan toplam vergi ise 340.310 akçedir. Ardahan-ı Küçük sancağı arpa üretiminde de Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. 17.702 kile 146.626 akçe arpa geliri ile Kuzey Nahiyeyi sırasıyla 9.811 kile 79.080 akçe ile Güney ve 2.908 kile 23.264 akçe ile Germücek nahiyeleri takip etmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağı toplam arpa üretimi 28.113 kile, alınan toplam vergi ise 230.506 akçedir.

¹⁵⁴ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98.

Ardahan-1 Küçük darı üretiminde sadece Germücek Nahiyesinde üretim yapılmıştır.30 kileye karşılık 180 akçe vergi alınmıştır. Ardahan-1 Küçük çavdar üretiminde sadece Germücek Nahiyesinden üretim yapılmıştır. 20 kileye karşılık 120 akçe vergi alınmıştır.

Tablo 2. 3. Hoçvan Sancağı Hınta-Şair Geliri¹⁵⁵

Nahiye Adı	Buğday/Hınta (Kile)	Vergi/Akçe	Arpa / Şair (Kile)	Vergi/Akçe
Hoçvan	3.768	37.680	2.908	23.264
Yekûn	3.768	37.680	2.908	23.264

Hoçvan Sancağına ait nahiyenin buğday ve arpa üretimleri yukarıda ki tabloda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağı, buğday üretiminde 3.768 kileye karşılık 37.680 akçe vergi alınırken, arpa üretiminde ise 2.908 kileye karşılık 23.264 akçe vergi alınmaktaydı.

Tablo 2. 4. Zaruşat Sancağı Hınta-Şair Geliri¹⁵⁶

Nahiye Adı	Buğday/Hınta (Kile)	Vergi/Akçe	Arpa/Şair	Vergi/Akçe
Ulya	6.975	69.750	5.745	45.960
Süfla	3.780	37.800	3.725	29.800
Yekûn	10.755	107.550	9.470	75.760

Zaruşat Sancağına ait nahiyelerin buğday ve arpa üretimleri yukarıda gösterilmiştir. Buğday üretiminde 6.975 kile 69.750 akçe ile Ulya Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 3.780 kile 107.550 akçe ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Toplam buğday üretimi 10.755 kile olup, alınan vergi ise 107.550 akçedir. Zaruşat Sancağı arpa üretiminde 5.745 kile 45.960 akçe ile Ulya Nahiyesi öne çıkarken ardından 3.725 kile 29.800 akçe ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat Sancağı toplam arpa üretimi 9.470 kile, toplam alınan vergi ise 75.760 akçedir.

¹⁵⁵ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.102-105.

¹⁵⁶ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.110-119.

Tablo 2. 5. Kağızman Sancağı Hınta-Şair-Darı Geliri¹⁵⁷

Nahiye Adı	Buğday/Hınta (Kile)	Vergi/Akçe	Arpa/Şair (Kile)	Vergi/Akçe	Darı (Erzen)	Vergi/Akçe
Kuzey	6.440	64.400	5.910	63.120	--	--
Güney	8.175	81.750	8.460	67.680	170	1.700
Yekûn	14.615	146.150	14.370	130.800	170	1.700

Kağızman Sancağına ait nahiyelerin buğday ve arpa üretimleri yukarıdaki tabloda gösterilmiştir. Buğday üretiminde Güney Nahiyesi 8.175 kile 81.750 akçe ilk sırada yer alırken ardından 6.440 kile 64.400 akçe ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Toplam buğday üretimi 14.615 kile, alınan toplam vergi ise 146.150 akçedir. Kağızman Sancağı arpa üretiminde 8.460 kile 67.680 akçe ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 5.910 kile 63.120 akçe ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Toplam arpa üretimi 14.370 kile, alınan toplam vergi ise 130.800 akçedir. Kağızman Sancağı darı üretiminde yalnızca Güney Nahiyesinde olup 170 kileye karşılık 1.700 akçe vergi alınmıştır.

Tablo 2. 6. Geçivan Sancağı Hınta-Şair geliri¹⁵⁸

Nahiye Adı	Buğday/Hınta (Kile)	Vergi/Akçe	Arpa/Şair (Kile)	Vergi/Akçe
Geçivan	2.000	20.000	1.700	13.600
Çürük	500	5.000	750	6.000
Yekûn	2.500	25.000	2.450	19.600

Geçivan Sancağına ait nahiyelerin buğday ve arpa üretimi tabloda gösterilmiştir. Buğday üretiminde 2.000 kile 20.000 akçe ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 500 kile 5.000 akçe ile Çürük Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağı toplam buğday üretimi 2.500 kile, alınan toplam vergi ise 25.000 akçedir. Geçivan

¹⁵⁷ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.126- 138.

¹⁵⁸ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.144-148.

Sancağı arpa üretiminde 1.700 kile 13.600 akçe ile Geçivan Nahiyesi yine ilk sırada yer alırken ardından 750 kile 6.000 akçe ile Çürük Nahiyesi gelmektedir. Toplam arpa üretimi 2.450 kile, alınan toplam vergi ise 19.600 akçedir.

2.1.1.2. Yonca ve Giyah

Kanunnâmeler de çayır öşrü, çayır resmi gibi isimlerle de kullanılmıştır. Her sene biçilen çayırlardan tahsil edilen vergidir. Bu vergi biçilen ottan alınıp biçilmeyen ottan ise alınmazdı. Bölgelere göre bu vergi farklılık göstermektedir. Öşür olarak da alınan bu vergi, defterlere hangi oranda yazılmış ise o miktarda toplanırdı. Dinlendirilmek maksadıyla sürülmeyen toprakta da yetişen otun vergisi de alınmazdı. Lakin bu durum sürekli hale gelirse otlar kim tarafından biçilirse biçilsin, bölge sahibinden otun arabası başına ikişer akçe alınırdı.¹⁵⁹

Tablo 2. 7. Kars Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi¹⁶⁰

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	728
Verişan	2.870
Döşkaya	5.356
Aridos	2.854
Kuru Döşkaya	2.850
Berdik	3.343
Yekûn	18.001

Kars Sancağında alınan yıllık yonca ve giyah vergisi yukarıda gösterilmiştir. 5.356 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi ilk sırada yer alırken, sırasıyla 3.343 akçe ile Berdik, 2.870 akçe ile Verişan, 2.855 akçe ile Aridos, 2.850 akçe ile Kuru Döşkaya ve 728 akçe ile Kars Nahiyesi gelmektedir. Kars Sancağından toplam 18.001 akçe vergi alınmaktadır.

¹⁵⁹ Becermen, **Klasik Dönem Osmanlı Vergisi ve Türleri**, s.45 .

¹⁶⁰ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-63.

Tablo 2. 8. Ardahan-1 Küçük Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi¹⁶¹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	7.612
Kuzey	9.778
Germücek	420
Yekûn	17.810

Ardahan-1 Küçük Sancağında alınan yonca ve giyah vergisi yukarıda gösterilmiştir. 9.778 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 7.612 akçe vergi ile Güney ve 420 akçe vergi ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-1 Küçük Sancağından toplam 17.810 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 9.Hoçvan Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi¹⁶²

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Hoçvan	1.820
Yekûn	1.820

Hoçvan Sancağı yonca ve giyah üretimi yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından toplam 1.820 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 10. Zaruşat Sancağı Yonca ve Giyah üretimi¹⁶³

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Ulya	1.547
Süfla	1.200
Yekûn	2.747

Zaruşat Sancağından alınan yonca ve giyah vergisi yukarıda gösterilmiştir. 1.547 akçe ile Ulya Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 1.200 akçe ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat Sancağından toplam 2.747 akçe vergi alınmaktadır.

¹⁶¹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98.

¹⁶² TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

¹⁶³ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.110-119.

Tablo 2. 11. Kağızman Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi¹⁶⁴

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kuzey	1.739
Güney	2.761
Yekûn	4.500

Kağızman Sancağında alınan yıllık yonca ve giyah vergisi yukarıda gösterilmiştir. 2.761 akçe vergi ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 1.739 akçe ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağından toplam 5.570 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 12. Geçivan Sancağı Yonca ve Giyah Üretimi¹⁶⁵

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Geçivan	785
Çürük	285
Yekûn	1.070

Geçivan Sancağında alınan yıllık yonca ve giyah üretimi yukarıda gösterilmiştir. 785 akçe ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 285 akçe ile Çürük Nahiyesi gelmektedir Geçivan Sancağından toplam 1.070 akçe vergi alınmaktadır.

2.1.1.3. Bağcılık, Bostan ve Meyve Üretimi

Karpuz, kavun, salatalık vb. gibi bostan mahsullerinden alınmaktaydı. Bu vergiye göre bostandaki mahsul satılıp kâr amacı güdülyorsa %10 ile %50 arasında bir vergi alınırdı. Eğer bu mahsuller kendi ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla yetiştiriliyorsa herhangi bir vergi alınmamaktaydı. Bu vergi, kolaylık sağlanması amacıyla parasal olarak da alınırdı.¹⁶⁶ Bahçe ve bostan vergileri, ürünlerin kemale erdiği zamanlarda toplanırdı.¹⁶⁷ İncelenen 175 numaralı tapu tahrir defterine göre şıra üretimi yalnızca Kağızman Sancağında yapılmaktaydı.

¹⁶⁴ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.126-138.

¹⁶⁵ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.144-148.

¹⁶⁶ Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı Vergi Sistemi ve Türleri*, s.43.

¹⁶⁷ Çağatay, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler", s.490.

Tablo 2. 13. Kars Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri¹⁶⁸

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	400
Verişan	2.013
Döşkaya	2.555
Aridos	1.350
Kuru Döşkaya	1.365
Berdik	1.232
Yekûn	8.915

Kars Sancağı resm-i bostan vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 2.555 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi ilk sırada yer alırken, sırasıyla 2.013 akçe ile Verişan, 1.365 akçe ile Kuru Döşkaya, 1.350 akçe ile Aridos, 1.232 akçe ile Berdik ve 400 akçe ile Kars Nahiyesi gelmektedir. Kars sancağından toplam 8.915 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 14. Ardahan-ı Küçük Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri¹⁶⁹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	3.824
Kuzey	5.522
Germücek	230
Yekûn	9.576

Ardahan-ı Küçük Sancağı resm-i bostan vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 5.522 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 3.824 akçe ile Güney ve 230 akçe ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağından toplam 9.576 akçe vergi alınmaktadır.

¹⁶⁸ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-63.

¹⁶⁹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98.

Tablo 2. 15. Hoçvan Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri¹⁷⁰

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Hoçvan	1.110
Yekûn	1.110

Hoçvan Sancağı resm-i bostan vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından toplam 1.110 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 16. Zaruşat Sacağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri¹⁷¹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Ulya	925
Süfla	490
Yekûn	1.415

Zaruşat Sancağı resm-i bostan geliri 925 akçe ile Ulya, 490 akçe ile Süfla Nahiyesinden almaktadır. Zaruşat Sancağından toplam 1.415 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 17. Kağızman Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri¹⁷²

Nahiye Adı	Vergi/Akçe	Şıra (Üzüm)	Kıymeti
Kuzey	1.995	1.500	15.000
Güney	900	1.550	9.300
Yekûn	2.895	3.050	24.300

Kağızman Sancağı resm-i bostan ve Meyve vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre bostan ürünlerinden 1.995 akçe, şıra üretiminden 1.500 mene karşılık 15.000 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından bostan üretiminden 900 akçe ve şıra üretiminden 1.550 mene karşılık 9.300 akçe vergi ile Güney Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağı bostan ürünlerinden toplam 2.895 akçe, şıra üretiminden toplam 24.300 akçe vergi alınmaktadır.

¹⁷⁰ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

¹⁷¹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.110-119.

¹⁷² TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.126-138.

Tablo 2. 18. Geçivan Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve Geliri¹⁷³

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Geçivan	500
Çürük	250
Yekûn	750

Geçivan Sancağı resm-i bostan gelirleri yukarıda gösterilmiştir. 500 akçe gelir ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 250 akçe gelir ile Çürük Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağından toplam 750 akçe vergi alınmaktadır.

2.1.1.4. Resm-i Penbe

Türkçe'ye, Farsça penbe/pamuk kelimesinden geçmiştir. Osmanlı sınırları içinde yetiştirilen pamuklardan alınan bu vergi pamuk tarımının yaygınlaşması ile önemli bir ihraç ürünü haline gelmiştir.¹⁷⁴ Kağızman iklim şartlarının Kars'a göre daha elverişli olması bölgeyi farklı ürünlerin yetiştirilmesinde öne çıkarmıştır. Bu ürünlerden biri de pamuk vergisi sadece Kağızman Sancağından alınarak toplamda 220 kileye karşılık 6.600 akçe vergi alınmaktadır.¹⁷⁵

2.2. Kişilerden Alınan Vergiler

2.2.1. İспенç

İспенç kelimesinin kökenine dair bir bilgi mevcut olmayıp, XV. yy ilk yarısında defterlere ispenç ve ispençe olarak geçmiştir. Bu vergiye ait en eski kayıt 1389-1402 yılları arasında I. Bayezid zamanında rastlanmıştır. 1432 Arnavid defterine göre bu vergi evli olan gayrimüslim erkeklerden 25 akçe olarak alınmaktaydı. Dul kadınlar ise bu vergiyi 6 akçe olarak ödüyorlardı. Vergi miktarları zaman içerisinde artış ve azalış göstermeyerek 20 ile 30 akçe arasında kalmıştı. Müslümanlığı kabul eden kişiler bu vergiler yerine daha düşük miktara sahip olan bennak ödemekle mükellef idiler.¹⁷⁶ Örfi vergi içerisinde kabul edilen bu vergi bir nevi baş vergisi özelliği

¹⁷³ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.144-148.

¹⁷⁴ Nebi Bozkurt, "Pamuk", **TDVİA**, C:34, 2007, s.155.

¹⁷⁵ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.126-138.

¹⁷⁶ Halil İnalçık, "İспенç", **TDVİA**, C:23, 2001, s.177.

taşıdığından kulluk vergisi diye de adlandırılmıştı. İспенç vergisinin ortaya çıktığı yer Rumeli'dir. XVI. Yüzyılda Doğu Anadolu'nun ele geçirilmesiyle birlikte Anadolu'da da kullanılmaya başlanmıştır.

Askeri olarak nitelendirilen ve birtakım mükellefiyetleri olan madenci, derbendci, köprücü olan gayrimüslümler bu vergiden tamamen veya kısmen muaf tutulabiliyordu. Kısmen muaf tutululardan ise 6 ve ya 12 akçe alınırđı.¹⁷⁷ İncelenen 175 numaralı tapu tahrir defterine göre ispenç vergisi yaklaşık 25 akçe olarak alınmıştır.

Tablo 2. 19. Kars Sancağı İспенç Geliri¹⁷⁸

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Kars	48	1.200
Verişan	322	6.400
Döşkaya	425	10.625
Aridos	221	5.575
Kuru Döşkaya	255	6.375
Berdik	192	4.755
Yekûn	34.930	1.397

Kars sancağında bulunan gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi ile hane sayıları yukarıda verilmiştir. Tabloya göre 10.625 akçe gelir ve 425 hane ile Döşkaya nahiyesinin daha fazla gayrimüslim halka ev sahipliğı yaptığı görölmektedir. Ardından, 6.400 akçe 256 hane ile Verişan, 6.375 akçe 255 hane ile Kuru Döşkaya, 5.575 akçe 221 hane ile Aridos, 4.755 akçe 192 hane ile Berdik ve 1.200 akçe 48 hane ile Kars Nahiyesi gelmektedir. Kars Sancağında bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı 1.397 olup, toplam alınan vergi ise 34.930 akçedir.

¹⁷⁷ Ünal Taşkın, "Rüsûm-ı Örfiye", **Tarih Okulu**, S: 17, İstanbul, 2013, s.60.

¹⁷⁸ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-63.

Tablo 2. 20. Ardahan-ı Küçük Sancağı İспенç Geliri¹⁷⁹

Nahiye Adı	Hane Sayı	Vergi/Akçe
Güney	424	10.570
Kuzey	269	6.601
Germücek	9	225
Yekûn	702	17.396

Ardahan-ı Küçük Sancağında bulunan gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi ve hane sayısı yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 10.570 akçe gelir ve 424 hane sayısı ile Güney nahiyesinin daha fazla gayrimüslim halka ev sahipliği yaptığı görülmektedir. Ardından, 6.601 akçe 269 hane ile Kuzey ve 225 akçe 9 hane ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük sancağında bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı, 702 olup alınan toplam vergi ise 17.396 akçedir.

Tablo 2. 21. Hoçvan Sancağı İспенç Geliri¹⁸⁰

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Hoçvan	64	1.600
Yekûn	64	1.600

Hoçvan Sancağında bulunan gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi ve hane sayısı yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan 64 hanelik Hoçvan Sancağından 1.600 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 22. Zaruşat Sancağı İспенç Geliri¹⁸¹

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Ulya	111	4.025
Süfla	66	1.900
Yekûn	177	5.925

Zaruşat Sancağında bulunan gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi ve hane sayısı yukarıda gösterilmiştir. 111 hane ve 4.025 akçe ile Ulya Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 66 hane ve 1.900 akçe ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat

¹⁷⁹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98.

¹⁸⁰ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

¹⁸¹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.110-119.

Sancağı toplam ispenç vergisini ödeyen hane sayısı 177 olup alınan toplam vergi ise 5.925 akçedir.

Tablo 2. 23. Kağızman Sancağı İспенç Geliri¹⁸²

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Kuzey	117	2.925
Güney	218	5.450
Yekûn	335	8.375

Kağızman sancağından bulunan gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi ve hane sayısı yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 5.450 akçe gelir ve 218 hane sayısı ile Güney nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 117 hane 2.925 akçe ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağı toplam ispenç vergisini ödeyen hane sayısı 335 olup alınan toplam vergi ise 8.375 akçedir.

Tablo 2. 24. Geçivan Sancağı İспенç Geliri¹⁸³

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Geçivan	9	225
Çürük	20	500
Yekûn	29	1.275

Geçivan Sancağında bulunan gayrimüslimlerden alınan ispenç vergisi ve hane sayısı yukarıda gösterilmiştir. 20 hane 500 akçe ile Çürük Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 9 hane 225 akçe gelir ile Geçivan Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağı toplam ispenç vergisini ödeyen hane sayısı 29 olup alınan toplam vergi ise 1.275 akçedir.

2.2.2. Bennak

Kanunnamelerde bennaklar; bac-ı bennak, ekinli bennak resmi, caba bennak resmi olmak üzere farklı şekillerde kullanılır. Osmanlı, evlenen kişilerden bennak adı altında bir vergi alırdı. Bekar olup mücerred vergisini ödeyen kişiler evlendikten

¹⁸² TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.126-138.

¹⁸³ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.144-148.

hemen sonra bennak vergisini ödemekle yükümlü hale gelirlerdi¹⁸⁴. Bennaklar ekinli ve caba bennak olmak üzere ikiye ayrılmaktadır. Toprağı olmayan caba bennaklar başkalarının topraklarında işçi olarak çalışabiliyorlardı.

Bunun yanında sahibinden toprağı tapusuz bir şekilde alıp işleme hakları vardı fakat bunun için de dönüm resmi ödemek zorundaydılar. Ekinli bennaklar ise 4-10 dönüm ile 24-60 dönüm toprağına sahip olanlardır. Gayrimüslimler Müslüman olduklarında ispençe yerine bennak öderlerdi. Aile büyüklerinin ölümüyle birlikte geride kalan çocukları bennak ve mücerred vergilerini ödemeye devam ederlerdi. Bennaklar 6-9 akçe arasında değişmektedir. 6 akçe caba bennak için alınırken 9 akçe çiftli bennak için alınır. ¹⁸⁵ İncelediğimiz 175 numaralı tapu tahrir defterine göre bennak 18 akçe olarak alınmaktaydı.

Tablo 2. 25. Kars Sancağı Bennak Geliri¹⁸⁶

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Kars	18	324
Verişan	--	--
Döşkaya	--	--
Aridos	3	54
Kuru Döşkaya	--	--
Berdik	--	--
Yekûn	21	378

Kars Sancağında, bennak vergisi sadece 18 haneye sahip olup 324 akçe vergi ile Kars ve 3 haneye sahip olup 54 akçe ile Aridos Nahiyesinden tahsis edilmiştir. Kars Sancağından toplam 378 akçe alınmıştır.

¹⁸⁴ Neşet ÇAĞATAY, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler”, **Dil Tarih Coğrafya Fakültesi V**, Ankara 1947, s.491.

¹⁸⁵ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, İstanbul, Kronik Yayınları, 2018, s.55-56-57.

¹⁸⁶ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.31.

Tablo 2. 26. Ardahan-ı Küçük Sancağı Bennak Geliri¹⁸⁷

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Güney	56	1.007
Kuzey	166	2.988
Germücek	8	144
Yekûn	230	4.139

Ardahan-ı Küçük Sancağı bennak vergi gelirleri yukarıda ki tabloda gösterilmiştir. 166 hane 2.988 akçe ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 56 hane 1.007 akçe ile Güney ve 8 hane 144 akçe ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağında bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı 230 olup alınan toplam vergi ise 4.139 akçedir.

Tablo 2. 27. Hoçvan Sancağı Bennak Geliri¹⁸⁸

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Hoçvan	7	126
Yekûn	7	126

Hoçvan Sancağı bennak vergi gelirleri yukarıda ki gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan 7 hanelik Hoçvan Sancağından 126 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 28. Kağızman Sancağı Bennak Vergisi¹⁸⁹

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Kuzey	24	272
Güney	8	144
Yekûn	32	416

Kağızman Sancağı bennak vergi gelirleri yukarıda ki tabloda gösterilmiştir. 24 haneye sahip olup 272 akçe gelir ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından

¹⁸⁷ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-198.

¹⁸⁸ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

¹⁸⁹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.130-135.

8 haneye sahip olup 416 akçe gelir ile Güney Nahiyesi gelmektedir. Bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı 32 olup alınan toplam vergi ise 416 akçedir.

2.2.3.Mücerred

Sözlükte dünya hayatında herhangi bir şeye bağlanmadan Allah'a yönelme anlamına gelmektedir.¹⁹⁰ Osmanlıda evlenmek istemeyen gençlerden mücerred adında vergi tahsis ediliyordu. Bu kişiler toprak işçiliği yanında toprak kiralayarak da çalışıyorlardı. İşledikleri arazi başka birinin sipahiden tapu ile aldığı toprak değil ise işledikleri toprak için sipahiye dönüm resmi öderlerdi. Kendi sipahilerine mücerred remi veya kara resmi öderlerdi. Köyde sanat ile uğraşanlar 3 akçe, geri kalanlar ise 6 akçe ödemekteydiler.

Vergi için herhangi bir artış olmamıştı sadece Rumeli çingenele hane ve mücerred fark etmeden 22 akçe ödemişlerdir.¹⁹¹ 20 yaşına erişmiş veya ergenlik çağına giren bekarlar da bu vergiye tabii olurdu. Kazanç sağlayan mücerredler toprak işçiliği veya arazi kiralayarak çalışabilirlerdi. Tımarlara bağlı çalışanlar bunun dışında istedikleri yerde çalışmakta serbesttiler.¹⁹²

İncelenen 175 numaralı tapu tahrir defterine göre mücerred vergisi 6 akçe olarak alınmıştır.

Tablo 2. 29. Ardahan-ı Küçük Sancağı Mücerred Geliri ¹⁹³

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Güney	7	42
Kuzey	47	282
Germücek	--	--
Yekûn	54	324

Ardahan-ı Küçük Sancağında mücerred vergisi üç nahiyesinin sadece ikisinden toplanmıştır. 42 hane 282 akçe ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, 7 hane 42

¹⁹⁰ Süleyman Uludağ, "Mücerred", *TDVİA*, C:31, (2006), s.447.

¹⁹¹ İncalcık, *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, s,53-54.

¹⁹² Halil İncalcık, " Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü", *Bellefen*, C:XXIII, S:92, 1959, s.587-588.

¹⁹³ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.71-95.

akçe ile Güney Nahiyesi ikinci sırada yer almaktadır. 49 hane sayısına sahip olan Ardahan Sancağından 324 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 30. Kağızman Sancağı Mücerred Geliri¹⁹⁴

Nahiye Adı	Hane Sayısı	Vergi/Akçe
Kuzey	11	66
Güney	2	12
Yekûn	13	78

Kağızman Sancağı mücerred vergisi 1 hane 66 akçe ile Kuzey Nahiyesinden 2 hane 12 akçe ile Güney Nahiyesinden alınmıştır. Kağızman Sancağından 13 haneye karşılık toplam 78 akçe vergi alınmaktadır.

2.2.4.Murahhasiye

Gayrimüslimlerden alınan bu vergiyi ödeyen reaya ispenç vergisinden muaf tutulurdu.¹⁹⁵ Kilise vakıfları ve piskoposlara ait arazilerde piskopos için ödenen bu vergiler, Defter-i Cedid-Hakani'ye kaydedilmiştir. Halka yük olmaması için kişi başına ikişer akçe alınmıştır.¹⁹⁶ Osmanlı devletinin tamamından 10-15 akçe civarı alınırdı.¹⁹⁷

Tablo 2. 31. Kars Sancağı Murahhasiye Geliri¹⁹⁸

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	32
Verişan	123
Döşkaya	537
Aridos	135
Kuru Döşkaya	142
Berdik	90
Yekûn	1.059

¹⁹⁴ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.130.

¹⁹⁵ İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, s.62.

¹⁹⁶ Bekadze, "XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahalkalak Sancağı'nın TümeK Nahiyesi" s.174.

¹⁹⁷ Güney, 71 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre Ardanoç Sancağı, s.73.

¹⁹⁸ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-63.

Kars Sancağında gayrimüslimlerden alınan murahhasiye vergi gelirleri tabloda gösterilmiştir. 537 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 142 akçe ile Kuru Döşkaya, 135 akçe ile Aridos,123 akçe ile Verişan, 90 akçe ile Berdik ve 32 akçe ile Kars Nahiyesi gelmektedir. Kars Sancağından toplam 1.059 akçe vergi alınmaktaydı.

Tablo 2. 32. Ardahan-ı Küçük Sancağı Murahhasiye Geliri¹⁹⁹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	307
Kuzey	194
Germücek	12
Yekûn	513

Ardahan-ı Küçük Sancağında gayrimüslimlerden alınan murahhasiye vergi gelirleri tabloda gösterilmiştir. 307 akçe gelir ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 194 akçe ile Kuzey ve 12 akçe ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağından toplam 513 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 33. Hoçvan Sacağı Murahhasiye Geliri²⁰⁰

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Hoçvan	67
Yekûn	67

Hoçvan Sancağında gayrimüslimlerden alınan murahhasiye vergi gelirleri tabloda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından toplam 67 akçe vergi alınmaktadır.

¹⁹⁹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98

²⁰⁰ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

Tablo 2. 34. Zaruşat Sancağı Murahhasiye Geliri²⁰¹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Ulya	85
Süfla	44
Yekûn	129

Zaruşat Sancağında gayrimüslimlerden alınan murahhasiye vergi gelirleri tabloda gösterilmiştir. 85 akçe ile Ulya ilk sırada yer alırken ardından 44 akçe ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat Sancağından toplam 129 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 35. Kağızman Sancağı Murahhasiye Geliri²⁰²

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kuzey	176
Güney	255
Yekûn	431

Kağızman Sancağında gayrimüslimlerden alınan murahhasiye vergi gelirleri tabloda gösterilmiştir. 255 akçe ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 176 akçe ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağından toplam 431 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 36. Geçivan Sancağı Murahhasiye Geliri²⁰³

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Geçivan	19
Çürük	15
Yekûn	34

Geçivan Sancağı gayrimüslimlerden alınan murahhasiye vergi gelirleri tabloda gösterilmiştir. 19 akçe ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer alırken 15 akçe ile Çürük Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağından toplam 34 akçe vergi alınmaktadır.

²⁰¹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.110-119.

²⁰² TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.126-138.

²⁰³ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.144-148.

2.2.5. Resm-i Arusiye ve Bad-ı Hevâ

“Resm-i arûsâne” veya “gerdek resmi” de denir. Kocaya varan kızlar ve kadınların eşlerinden alınan vergidir. Arus vergisinin oranı gelinin durumuna göre yani bakire, dul, Müslüman veya gayr-i müslim olmasına göre değişkenlik gösterirdi. Bazı kesimlerde halkın refah düzeyi arus miktarının belirlenmesinde önemli rol oynamaktaydı.²⁰⁴ Müslüman kızdan 60, dul kadından 30 akçe alınırdı.

Gayr-i müslimlerde ise bu sayı Müslümanlardan alınanın yarısı kadardı. Dul kişini evlenmesiyle arus resmi ikamet ettiği toprağın sahibine verilirdi. Sipahi, kale erleri gibi görevlilerin kızlarının evlenmesi ile arus resmini subaşı alırdı. Subaşının kızının evlenmesiyle de arus resmini sancak beyi alırdı.²⁰⁵

Bad-ı Heva, Farsça bâd (rüzgâr) ve Arapça Hevâ (hava) sözcüklerinin bir araya gelerek oluşturduğu tamlamadır. Evlenen kız ve dul kadınlardan tahsis edilen resm-i arûs, cürmi cinayet, niyâbet, resm-i tapı, resm-i zemin, yave, abd-i abık, kenizek, tütün resmi, adet-i destbâni vb. gibi adlar altında alınan vergilerdir. Günümüzde dahi kullandığımız bedava sözcüğü, nereden geldiği belli olmayan anlamındaki bad-ı heva’dan gelmektedir.²⁰⁶ Ayrıca bu vergi grubuna dâhil olan kişilerden alınacak olan vergilerin zamanı ve miktarı belli değildi. Bu yüzden tımarın büyüklüğü ve reayanın nüfusuna bağlı olarak tahmini vergiler belirlenirdi.²⁰⁷

Tablo 2. 37. Kars Sancağı Bad-ı Heva ve Resm-i Arusiye Geliri²⁰⁸

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	300
Verişan	1.875
Döşkaya	5.364
Aridos	3.352
Kuru Döşkaya	3.292
Berdik	2.718
Yekûn	16.901

²⁰⁴ Halil Sahillioğlu, “Arûs Resmi”, *TDVİA*, C:3, (1991), s.422-423.

²⁰⁵ Mübühâh Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo Kültürel Ve İktisadi Yapısı*, Ankara, Türk Tarih Kurumu, 2018, s.309.

²⁰⁶ Halil Sahillioğlu “Bâd-ı Hevâ”, *TDVİA*, C:4, 1991, s.416-418.

²⁰⁷ Çağatay, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Reâyâdan Alınan Vergi ve Resimler”, s. 503.

²⁰⁸ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.6-63.

Kars Sancağı bad-ı heva ve resm-i arus vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Döşkaya Nahiyesi 5.364 vergi ile ilk sırada yer almanın yanında nısf vergi toplayan tek nahiyedir. 3.352 akçe vergi ile Aridos Nahiyesi sırası takip ederken sırasıyla 3.292 akçe ile Kuru Döşkaya, 2.718 akçe ile Berdik, 1.875 akçe ile Verişan ve 300 akçe ile Kars Nahiyesi gelmektedir. Kars Sancağından toplam 16.901 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 38. Ardahan-ı Küçük Sancağı Bad-ı Heva ve Resm-i Arusiye Geliri²⁰⁹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	5.408
Kuzey	8.052
Germücek	220
Yekûn	13.680

Ardahan-ı Küçük Sancağı bad-ı heva ve resm-i arus vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 8.052 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, sırasıyla 5.408 akçe ile Güney ve 220 akçe ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağından toplam 13.680 akçe vergi alınmakla birlikte tüm nahiyelerde vergiler zaman zaman nısf olarak alınmaktadır.

Tablo 2. 39. Hoçvan Sancağı Bad-ı Heva ve Resm-i Arusiye Geliri²¹⁰

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Hoçvan	1.622
Yekûn	1.622

Hoçvan Sancağı bad-ı heva ve resm-i arus vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından vergiler zaman zaman nısf olarak alınıp toplamda 1.622 akçe vergi alınmaktadır.

²⁰⁹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98.

²¹⁰ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

Tablo 2. 40. Zaruşat Sancağı Bad-ı Heva ve Resm-i Arusiye Geliri²¹¹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Ulya	1.420
Süfla	1.630
Yekûn	3.050

Zaruşat Sancağı bad-ı heva ve resm-i arus gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 1.630 akçe ile Süfla Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 1.420 akçe ile Ulya Nahiyesi gelmektedir. Sadece Ulya Nahiyesinden vergiler zaman zaman nısf olarak alınmakla birlikte Zaruşat Sancağından toplam 3.050 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 41. Kağızman Sancağı Bad-ı Heva ve Resm-i Arusiye Geliri²¹²

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kuzey	1.909
Güney	2.861
Yekûn	4.770

Kağızman Sancağı bad-ı heva ve resm-i arus vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 2.861 akçe ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer almanın yanında zaman zaman nısf vergi toplayan tek nahiyedir. Ardından 1.909 akçe ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağından toplam 4.770 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 42. Geçivan Sancağı Bad-ı Heva ve Resm-i Arusiye Geliri²¹³

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Geçivan	400
Çürük	350
Yekûn	750

²¹¹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.110-119.

²¹² TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.126-138.

²¹³ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.144-148.

Geçivan Sancağı bad-ı heva ve resm-i arus vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 400 akçe ile Geçivan Nahiyesi gelirken ardından 350 akçe ile Çürük Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağından toplam 750 akçe vergi alınmaktadır.

2.3. Hayvancılık ve Diğer Vergiler

2.3.1. Adet-i Ağnam

Zekât-ı sevâim, resm-i ganem, resm-i merai ve koyun resmi gibi adlarla da kullanılmıştır. Koyun ve keçi besleyen Müslüman halktan alınan vergi türüdür. Müslüman olmayanlar cizye ödedikleri için bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Ağnam vergisinin kaynağı şer-i hukuktur. Bu kapsamda zekât veya zekât mukabilinde vergi alınması gerekirken zamanla değişkenlik göstererek farklı isim ve farklı oranlarda vergiler alınmaya başlanmıştır²¹⁴.

Ağnam vergisi genellikle koyun veya keçi yavruladıktan sonra alınırdı. Bu da nisan veya mayıs aylarına denk gelmekteydi. Fatih Kanunnamesine göre her üç koyundan bir akçe alınır iken daha ileriki zamanlarda iki koyundan bir akçe alınmaya başlanmıştır. Zamanla bu oran bölgelere göre değişkenlikte göstermeye başlamıştır²¹⁵

Tablo 2. 43. Kars Sancağı Resm-i Ağnam Geliri²¹⁶

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	1.092
Verişan	2.870
Döşkaya	5.713
Aridos	3.325
Kuru Döşkaya	4.015
Berdik	2.818
Yekûn	19.833

Kars Sancağı, ağnam vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 5.713 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi koyun ve keçi yetiştiriciliğinde ilk sırada yer alırken,

²¹⁴ Becermen, *Klasik Dönem Osmanlı vergi Sistemi Ve Türleri*, s.52.

²¹⁵ Feridun Emecen, “ Ağnam Resmi “ , *TDVİA*, C:1, (1998), s.478-479.

²¹⁶ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.6-63.

sırasıyla 4.015 akçe ile Kuru Döşkaya, 3.325 akçe ile Aridos, 2.870 akçe ile Verişan, 2.818 akçe ile Berdik ve 1.092 akçe ile Kars Nahiyesi gelmektedir. Kars Sancağından toplam 19.833 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 44. Ardahan-ı Küçük Sancağı Resm-i Ağnam Geliri²¹⁷

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	6.189
Kuzey	7.099
Germücek	180
Yekûn	13.468

Ardahan-ı Küçük Sancağı ağnam vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 7.099 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, sırasıyla 6.189 akçe ile Güney ve 180 akçe ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağından toplam 13.468 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 45. Hoçvan Sancağı Resm-i Ağnam Geliri²¹⁸

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Hoçvan	1.008
Yekûn	1.008

Hoçvan Sancağı ağnam geliri yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından toplam 1.008 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 46. Zaruşat Sancağı Resm-i Ağnam Geliri²¹⁹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Ulya	570
Süfla	1.260
Yekûn	1.830

²¹⁷ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.70-98.

²¹⁸ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.102-105.

²¹⁹ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.110-119.

Zaruşat Sancağı ağnam vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 1.260 akçe ile Süfla Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 570 akçe ile Ulya Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat Sancağından toplam 1.830 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 47. Kağızman Sancağı Resm-i Ağnam Geliri²²⁰

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kuzey	1.250
Güney	2.238
Yekûn	3.488

Kağızman Sancağı ağnam vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 2.238 akçe vergi ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 1.250 akçe ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağından toplam 3.488 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 48. Geçivan Sancağı Resm-i Ağnam Geliri²²¹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Geçivan	810
Çürük	310
Yekûn	1.120

Geçivan Sancağına ait ağnam vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 810 akçe ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 310 akçe ile Çürük Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağından toplam 1.120 akçe vergi alınmaktadır.

²²⁰ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.126-138.

²²¹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.144-148.

2.3.2.Resm-i Kuvvare

Bu vergi, resm-i küvvare, kovan resmi, zenbur resmi, öşr-i asel, öşr-ü petek gibi adalarla da kullanılmıştır. Halkın elinde olan arı kovanları ürünlerinden alınmaktadır. Kimi yerlerde bal olarak kimi yerlerde ise akçe olarak temin edilmiştir.Genellikle harman vaktinde veya sonbahar dönemlerinde tahsil edilirdi. Kovan durduğu yere tabi idi. Arı kimin toprağında bal yaparsa öşrü oranın sahibine ait idi.²²²

Tablo 2. 49. Kars Sancağı Kuvvare Geliri²²³

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	258
Verişan	1.394
Döşkaya	1.477
Aridos	1.100
Kuru Döşkaya	650
Berdik	972
Yekûn	5.851

Kars Sancağı kuvvare gelirleri yukarıda verilmiştir. Tabloya göre 1.477 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi ilk sırada yer alırken, sırasıyla 1.394 akçe ile Verişan, 1.100 akçe ile Aridos, 972 akçe ile Berdik, 650 akçe ile Kuru Döşkaya ve 258 akçe ile Kars Nahiyesi gelmektedir. Kars sancağından toplam 5.851 akçe vergi alınmaktadır.

²²² Mustafa Yakar, Klasik Dönem Osmanlı Devletinde Toplumsal Yapı Ve Vergi Sistemi (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Dumlu Pınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kütahya, 1996, s.70.

²²³ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-63.

Tablo 2. 50. Ardahan-ı Küçük Sancağı Kuvvare Geliri²²⁴

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	1.944
Kuzey	2.233
Germücek	80
Yekûn	4.257

Ardahan-ı Küçük Sancağı kuvvare gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 2.233 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, sırasıyla 1.944 akçe ile Güney ve 80 akçe ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağından toplam 4.257 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 51. Hoçvan Sancağı Kuvvare Geliri²²⁵

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Hoçvan	558
Yekûn	558

Hoçvan Sancağı kuvvare geliri yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından toplam 558 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 52. Zaruşat Sancağı Kuvvare Geliri²²⁶

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Ulya	725
Süfla	370
Yekûn	1.095

Zaruşat Sancağı kuvvare gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 725 akçe vergi ile Ulya Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 370 akçe ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat Sancağından toplam 1.095 akçe vergi alınmaktadır.

²²⁴ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98.

²²⁵ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

²²⁶ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.110-119.

Tablo 2. 53. Kağızman Sancağı Kuvvare Geliri²²⁷

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kuzey	775
Güney	740
Yekûn	1.515

Kağızman Sancağı kuvvare gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 775 akçe ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, ardından 740 akçe ile Güney Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağından toplam 1.515 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 54. Geçivan Sancağı Kuvvare Geliri²²⁸

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Geçivan	110
Çürük	50
Yekûn	160

Geçivan Sancağı kuvvare gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 110 akçe ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 50 akçe ile Çürük Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağından toplam 160 akçe vergi alınmaktadır.

2.3.3.Resm-i Hınzır

Domuz besleyen kişilerden alınan vergi çeşididir. Müslüman halkın yaşadığı Anadolu ve Arabistan gibi eyaletlerde bu verginin uygulaması yapılmamıştır. Genellikle Rumeli vilayetlerinde ve Sırbistan’da ağnam resmi ile birlikte uygulamaya konmuştur. Domuz başına senede 4 akçe alınmıştır. Fakat sahiplerinin bu duruma karşı çıkmaları nedeniyle 1776’ da kaldırılmıştır.²²⁹

10 Ocak 1858 de tekrar uygulanmaya konulmuştur ve her domuz başına 10 kuruş alınmıştır. Şikâyetler üzerine önce 5, daha sonra 3 kuruşa düşürülmüş tekrar 5 kuruş

²²⁷ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.126-138.

²²⁸ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s144-148.

²²⁹ Abdullah Sami Tekin, “Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi Ve İctimai Düzeninde Vergi Sistemi” **Akademik Tarih Ve Araştırmalar Dergisi**, C:1, S:1, 2019, s.61.

da sabit kalmıştır.²³⁰ Kağızman, Zaruşat ve Geçivan Sancaklarından hınzır vergisi alınmamıştır.

Tablo 2. 55. Kars Sancağı Hınzır Geliri²³¹

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	--
Verişan	112
Döşkaya	--
Aridos	--
Kuru Döşkaya	--
Berdik	--
Yekûn	112

Kars Sancağı hınzır vergisini altı nahiyesinin sadece birinden, 112 akçe vergi ile Verişan Nahiyesinden almıştır.

Tablo 2. 56. Ardahan-ı Küçük Sancağı Hınzır Geliri²³²

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	--
Kuzey	--
Germücek	125
Yekûn	125

Ardahan-ı Küçük Sancağı hınzır vergisini üç nahiyesinin sadece birinden almıştır. 125 akçe vergi ile Germücek Nahiyesinden almıştır.

²³⁰ Ali Rıza Gönüllü, "Milli Mücadele Ve Cumhuriyet Döneminde Hayvanlar Vergisi", **Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi**, S:38, 2015, s.72-73.

²³¹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-9.

²³² TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.98.

Tablo 2. 57. Hoçvan Sancağı Hınzır Geliri²³³

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Hoçvan	20
Yekûn	20

Hoçvan Sancağı hınzır vergi gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından toplam 20 akçe vergi alınmaktadır.

2.3.4. Resm-i Ağ

Balık öşrü olarak da bilinen bu vergi her yerde mîri için alınmaktaydı. Göl ve nehir kenarlarında bulunan kimselerin tutukları balıklardan alınan vergidir. Bölgeden bölgeye farklılık göstermekteydi.²³⁴ Kağızman, Zaruşat ve Geçivan Sancaklarında balık vergisi alınmamıştır.

Tablo 2. 58. Kars Sancağı Balık Geliri²³⁵

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	--
Verişan	--
Döşkaya	--
Aridos	100
Kuru Döşkaya	100
Berdik	305
Yekûn	505

Kars Sancağı balık vergisini altı nahiyesinin sadece üçünden almıştır. Bu nahiyeler vergi sıralara göre, 305 akçe vergi ile Berdik, 100 akçe ile Kuru Döşkaya ve 100 akçe ile Aridos Nahiyeleridir. Kars Sancağından toplam 505 akçe vergi alınmaktadır.

²³³ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.105.

²³⁴ Becermen, Klasik Dönem Osmanlı Vergisi ve Türleri, s.45 .

²³⁵ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.39-56.

Tablo 2. 59. Ardahan-1 Küçük Sancağı Balık Geliri²³⁶

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	430
Kuzey	--
Germücek	--
Yekûn	430

Ardahan-1 Küçük Sancağı balık vergisi üç nahiyenin sadece birinden 430 akçe ile Güney Nahiyesinden alınmıştır.

2.4. Küçük Sanayi İşletmeler

2.4.1. Değirmen

Su ve rüzgâr ile çalışan un değirmenlerinin yanı sıra yağ değirmenlerinden de alınan vergidir. Asiyab vergisi, bazı yerleşkeler de değirmenlerin yıllık çalışma kapasitesine bakılmaksızın tahsil edilirken bazı yerleşkelerde ise üç ay, altı ay veya tam yıl gibi senelik çalışma sürelerine göre toplanırdı.²³⁷ Su değirmenleri tam yıl çalışırsa altmış akçe altı ay çalışırsa otuz akçe, üç ay çalışırsa on beş akçe alınırdı.

Bazen de çalışan değirmenlerin sahibinden aylık olarak beşer akçe alınırdı. Asiyab vergisi bazı sancaklarda temmuzun on dokuzuncu günü toplanmakta idi.²³⁸

²³⁶ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.73-78.

²³⁷ Kütükoğlu, *Osmanlı'nın Sosyo Kültürel Ve İktisadi Yapısı*, s.309.

²³⁸ Ziya Kazımcı, *Osmanlıda Vergi Sistemi*, İstanbul, Şamil Yayın Evi, 1977, s.66.

Tablo 2. 60. Kars Sancağı Değirmen Geliri²³⁹

Değirmenin Bulunduğu Nahiye	Değirmen Sayısı	Değirmen Çalışma Süresi (Ay)	Alınan Vergi
Kars	13	--	390
	1	6	30
Verişan	20	6	600
	11	--	--
Döşkaya	30	6	900
	14	--	--
Aridos	7	6	210
	2	--	60
	4	--	--
Kuru Döşkaya	7	6	210
Berdik	2	--	60
	1	6	30
	4	--	--
Yekûn	116		2.490

Kars Sancağı, değirmen verileri yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre Kars Sancağında sadece 6 ay çalışan değirmenler bilinmekle birlikte, geriye kalan değirmenlerin sayıları ve vergileri gösterilmesine karşılık ne kadar süre çalıştıkları net olarak bilinmemektedir. Kars Sancağından toplam 2.490 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 61. Ardahan-ı Küçük Sancağı Değirmen Geliri²⁴⁰

Değirmenin Bulunduğu Nahiye	Değirmen Sayısı	Değirmen Çalışma Süresi(Ay)	Alınan Vergi
Güney	12	6	360
	2	--	60
Kuzey	21	6	630
	3	--	90
	2	--	60
	1	--	--
Germücek	--	--	--
Yekûn	41		1.200

Ardahan-ı Küçük Sancağı değirmen verileri yukarıda gösterilmiştir. Germücek Nahiyesi dışında her nahiye en az bir değirmene sahiptir. Sadece 6 ay çalışan değirmenler bilinmekle birlikte, geriye kalan değirmenlerin sayıları ve vergileri gösterilmesine karşılık ne kadar süre çalıştıkları net olarak bilinmemektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağından toplam 1.200 akçe vergi alınmaktadır.

²³⁹ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.6-63.

²⁴⁰ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.70-94.

Tablo 2. 62. Hoçvan Sancağı Değirmen Geliri²⁴¹

Değirmenin Bulunduğu Nahiye	Değirmen Sayısı	Değirmen Çalışma Süresi (Ay)	Alınan Vergi
Hoçvan	1	--	--
	4	--	120
	3	--	90
Yekûn	8		210

Hoçvan Sancağı değirmen verileri yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağında toplam 8 adet değirmen bulunmaktadır. Bunların çalışma süreleri bilinmemekle beraber bir değirmenin vergisi de belirtilmemiştir. Hoçvan Sancağından toplam 210 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 63. Zaruşat Sancağı Değirmen Geliri²⁴²

Değirmenin Bulunduğu Nahiye	Değirmen Sayısı	Değirmen Çalışma Süresi (Ay)	Alınan Vergi
Ulya	12	6	360
	1	12	60
Süfla	2	6	60
	2	--	--
	3	--	180
Yekûn	20		660

Zaruşat Sancağı değirmen verileri yukarıda gösterilmiştir. Her iki nahiyesinde de değirmen bulunduran sancakta 20 tane değirmenin sayıları, çalışma süreleri ve aldıkları vergiler açıkça gösterilmiştir. Ancak Süfla Nahiyesinde bir köyün değirmen

²⁴¹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

²⁴² TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.110-119.

sayısı ile vergisi verilmesine rağmen çalışma süresi belirtilmemiştir. Bir başka köyün ise sadece kaç tane değirmene sahip olduğu belirtilerek çalışma süresi ile vergisi hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır. Zaruşat Sancağından toplam 660 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 64. Kağızman Sancağı Değirmen Geliri²⁴³

Değirmenin Bulunduğu Nahiye	Değirmen Sayısı	Değirmen Çalışma Süresi(Ay)	Alınan Vergi
Kuzey	8	6	240
	2	--	60
	1	--	--
Güney	10	12	600
	4	6	120
	6	--	180
	2	--	60
	1	--	--
Yekûn	34		1.260

Kağızman Sancağı değirmen gelirleri yukarıda gösterilmiştir Her nahiye en az bir değirmene sahiptir. Kağızman Sancağında 6 ay ve 12 ay çalışan değirmenler dışında sayıları ve vergileri belirtilmesine rağmen çalışma süreleri net olmayan değirmenlerde mevcuttur.Kağızman Sancağından toplam 1.320 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 65. Geçivan Sancağı Değirmen Geliri²⁴⁴

Değirmenin Bulunduğu Nahiye	Değirmen Sayısı	Değirmen Çalışma Süresi(Ay)	Alınan Akçe
Geçivan	2	6	60
Çürük	--	--	--
Yekûn	2		60

²⁴³ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.126-138.

²⁴⁴ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.144.

Geçivan Sancağı değirmen gelirleri yukarıda gösterilmiştir. Sadece Geçivan Nahiyesinde bulunan değirmenler, çalışma süreleri ve vergileri ile birlikte gösterilmiştir. Geçivan Sancağından toplam 60 akçe vergi alınmaktadır.

2.4.2.Bezirhane

Bezirhane, iki kelimenin birleşmesiyle oluşmuştur. Tane ekilecek tohum anlamına gelen bezir ve ev anlamına gelen hane kelimelerinden meydana gelmektedir.²⁴⁵

Bezirhane, keten ve zeyrek tohumundan elde edilen edilen beziryağının yapıldığı yer anlamını taşımaktadır.²⁴⁶ Bezirhane ile ilgili ilk kayıtlara II.Bayezid devrine ait 1500-1501 yıllarına ait Karaman vilayeti defterinde, Aksaray vakıfları arasında sayılan bir bezirhane ile rastlanılmıştır.²⁴⁷

Tablo 2. 66. Kars Sancağı Bezirhane Geliri²⁴⁸

Nahiye Adı	Bezirhane Sayısı	Çalışma Süresi	Alınan Akçe
Verişan	1	12	60
	--	--	60
Döşkaya	--	--	--
Kars	--	--	--
Aridos	--	--	--
Kuru Döşkaya	--	--	60
	--	--	60
	--	--	60
Berdik	1	12	60
	1	12	60
	1	12	60
	--	--	60
Yekûn	4	48	540

²⁴⁵ Ferit Devellioğlu, **Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat**, Aydın Kitabevi, Ankara, 2017, s.98.

²⁴⁶ Ersin Doğanekin, XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Beylerbeyliği(yayımlanmış Doktora Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars,2016, s.177.

²⁴⁷ Füsün Ertuğ, “Anadolu'nun Önemli Yağ Bitkilerinden Keten”, **Türkiye Bilimler Akademisi I**, Ankara, (1998), s.114.

²⁴⁸ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.7-60.

Kars Sancağına ait Döşkaya, Kars, Aridos Nahiyelerinde Bezirhaneye rastlanılmamıştır. Verişan Nahiyesinde bir bezirhane, sayısı, çalışma süresi ve alınan akçesiyle birlikte verilir, bir başka bezirhane sayısı ve çalışma süresi belirtilmeyerek sadece alınan akçesi ile verilmiştir. Aynı şekilde Kuru Döşkaya Nahiyesinde de üç tane bezirhane, akçesi ile verilir sayı ve çalışma süreleri belirtilmemiştir. Berdik Nahiyesinde üç bezirhane sayı, çalışma süresi ve alınan akçesiyle birlikte verilir, bir bezirhane ise sadece akçesiyle belirtilmiştir. Kars Sancağından toplam 540 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 67. Zaruşat Sancağı Bezirhane Geliri²⁴⁹

Nahiye Adı	Bezirhane Sayısı	Çalışma Süresi	Alınan Akçe
Ulya	--	--	60
	1	12	60
	1	12	60
	1	12	60
	1	12	60
	1	12	60
Süfla	1	12	60
Yekûn	6	72	420

Zaruşat sancağına ait iki nahiyede de bezirhane bulunmakla beraber Ulya Nahiyesinde bezirhaneden alınan akçe gösterilmesine rağmen bezirhane sayısı ve çalışma süreleri belirtilmemiştir. Zaruşat sancağından toplam 420 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 68. Kağızman Sancağı Bezirhane Geliri²⁵⁰

Nahiye Adı	Bezirhane Sayısı	Çalışma Süresi	Alınan Akçe
Kuzey	--	--	--
Güney	1	12	60
Yekûn	1	12	60

²⁴⁹ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.112-119.

²⁵⁰ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.135.

Kağızman sancağı bezirhane vergisini iki nahiyesinin sadece birinden almıştır. Güney Nahiyesinden alınan bezirhanenin sayısı, çalışma süresi ve alınan akçesi belli olup, Kağızman Sancağından toplam 60 akçe vergi alınmaktadır.

2.4.3. Tapu ve Deştbanı

Resm-i tapu, harman yeri olarak kullanılan veya üzerinde bir bina inşa edilen arazinin, ziraat dışında kalan yerlerden alınan vergidir. Deştbanı ise korucu resmi olarak bilinmektedir. Mülkiyeti devlete ait olan arazi için tasarruf etmek isteyen reaya sadece bir kereliğine mahsus olmak üzere resm-i tapu adı altında vergi öderdi.²⁵¹

Tablo 2. 69. Kars Sancağı Tapu ve Deştbanı Geliri²⁵²

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kars	800
Verişan	3.527
Döşkaya	3.300
Aridos	2.600
Kuru Döşkaya	2.850
Berdik	4.300

Yukarıda ki tabloda Kars Sancağına ait nahiyelerin ve bu nahiyelerin arazi üzerinden ödedikleri vergi gösterilmiştir. 4.300 akçe ile Berdik Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 3.527 akçe ile Verişan, 3.300 akçe ile Döşkaya, 2.850 akçe ile Kuru Döşkaya, 2.600 akçe ile Aridos ve 800 akçe ile Kars Nahiyesi getirmektedir. Kars Sancağından toplam 17.377 akçe vergi alınmaktadır.

²⁵¹ Volkan Ertürk, XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), **Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Ankara, 2007, s.323.

²⁵² TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-63.

Tablo 2. 70. Ardahan-ı Küçük Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri²⁵³

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Güney	7.590
Kuzey	9.603
Germücek	320
Yekûn	17.513

Ardahan-ı Küçük Sancağına ait nahiyelerin arazi üzerinden ödedikleri vergiler yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 9.603 akçe ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 7.590 akçe ile Güney ve 320 akçe ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağından toplam 17. 513 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 71. Hoçvan Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri²⁵⁴

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Hoçvan	1.415
Yekûn	1.415

Hoçvan Sancağına ait nahiyenin arazi üzerinden ödediği vergi yukarıda ki tabloda belirtilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından toplam 1.515 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 72. Zaruşat Sancağı Tapu ve Deştibani Geliri²⁵⁵

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Ulya	1.350
Süfla	1.100
Yekûn	2.450

Zaruşat Sancağına ait nahiyelerin arazi üzerinden ödedikleri vergiler yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 1.350 akçe ile Ulya Nahiyesi ilk sırada yer alırken ardından 1.100 akçe ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat Sancağından toplam 2.450 akçe vergi alınmaktadır.

²⁵³ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98.

²⁵⁴ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

²⁵⁵ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.110-119.

Tablo 2. 73. Kağızman Sancağı Tapu ve Deştbanı Geliri²⁵⁶

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Kuzey	1.705
Güney	2.330
Yekûn	4.035

Kağızman Sancağına ait nahiyelerin arazi üzerinden ödedikleri vergiler yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 2.330 akçe ile en fazla vergiyi Güney Nahiyesi öderken, ardından 1.705 akçe ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağından toplam 4.035 akçe vergi alınmaktadır.

Tablo 2. 74. Geçivan Sancağı Tapu ve Deştbanı Geliri²⁵⁷

Nahiye Adı	Vergi/Akçe
Geçivan	650
Çürük	250
Yekûn	900

Geçivan Sancağına ait nahiyelerin arazi üzerinden ödedikleri vergiler yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre 650 akçe ile en fazla vergiyi Geçivan Nahiyesi öderken, ardından 250 akçe ile Çürük Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağından toplam 900 akçe vergi alınmaktadır.

²⁵⁶ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.126-138.

²⁵⁷ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.144-148.

III. BÖLÜM

KARS, ARDAHAN-I KÜÇÜK, HOÇVAN, ZARUŞAD, KAĞIZMAN VE GEÇİVAN SANCAKLARININ İDARİ YAPISI ve NÜFUSU

3.1. Kars Sancağı Nüfus Durumu

Osmanlı maliye teşkilatında vergilerin ve kişilerin belirlenmesi için yapılan tahrirler sonucu, oluşturulan tahrir defterleri nüfus ve arazi bakımından önemli bilgiler içermektedir.²⁵⁸ Fakat Osmanlı tahrir defterleri mali sebeplerden dolayı tutulduğu için sadece vergi vermek ile yükümlü olanlar kayda alınırdı. Herhangi bir özrü veya muafiyeti olmayan her yetişkin erkek vergi vermek ile mükellefti.²⁵⁹ Tahrir için önemli olan hanedir. Deftere giriş yapıldıktan sonra kanunnameye yer verilip şehir ve mahalleler kaydedilirdi. Ardından şehirde bulunan mukataalar, isimleri, yıllık gelirleri ve statüleri yazılırdı. Şehir merkezinin tahriri yapıldıktan sonra bağlı nahiye, köy, mezra, arazi, bostan gibi alt birimler yıllık ödemekle yükümlü oldukları akçe üzerinden tahrir defterine yazılırdı. Bunun dışında şehirde bulunan vakıfların gelir giderleri ile amaçları da kaydedildikten sonra işlem tamamlanmış oluyordu. Böylece tahrir yapılan bölgenin nüfusu, nüfus dağılımı, köy, vakıf, mezra ve mahalleleri kaydedilmiş oluyordu.²⁶⁰ Osmanlı Devletinde aile büyüklüğü ve hane konusunda fazla bilgi bulunmadığından, toplam nüfus genellikle tahmin ile gerçekleşmiştir. Aile içinde yaşayan genç bekar erkekler tahminin dışında tutulmuştur.²⁶¹ Halil İnalçık, “Hane ailenin üretici emek ünitesidir”²⁶² diyerek Osmanlı’nın hane sayısını belirtme gereği duyulmadığını belirtmiştir. Ömer Lütfi Barkan, hane karşılığı olarak 5 kat sayısını kabul ederken, M. A. Cook 4,5, Josiah C. Russel 3,5 kat sayısını kabul etmiştir. Bruce Mc. Gowan, “Orta Tuna Bölgesinde Art-Ürün ve Vergilendirme” adlı makalesinde hane katsayısını Segedin Sancağında 4,59, Sirem’de 6,

²⁵⁸ Mehmet Zeki Pekalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1933, s.376.

²⁵⁹ Öz, “Tahrir”, s.426.

²⁶⁰ Mustafa Öztürk, “1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri”, **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S:8 1997, s.250.

²⁶¹ Güney, “71 Numaralı Mufassal Tahrir Defterlerine Göre Ardanuç Sancağı”, s.81.

²⁶² İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, s.7.

Semendire’de 3,57, Dula’da 5,26 olabileceğini belirtmiştir. Nejad Göyünç ise hane kat sayısını 5 olarak esas almıştır.²⁶³

Bu araştırmalar sonucunda Kars, Ardahan, Hoçvan, Zaruşat, Kağızman, Geçivan Sancaklarında bulunan tüm nahiyelerin köy ve mezralarında tahmini nüfus araştırmalarında 5 kat sayısı temel alınmıştır.

Tablo 3.1. Kars Sancağı Nüfus Durumu²⁶⁴

Nahiye Adı	Hane	Bennak	Mücerred	Tahmini Nüfus
Kars	48	18	--	240
Verišan	322	--	--	1.610
Döşkaya	425	--	--	2.125
Aridos	221	3	--	1.105
Kuru Döşkaya	255	--	--	1.275
Berdik	192	--	--	960
Yekûn	1.463	21	--	7.315

Kars Sancağı tahmini nüfus tablosu yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre tahmini en kalabalık Nahiye, 425 hane 2.125 nüfus ile Döşkaya olurken ardından 322 hane 1.610 nüfus ile Verišan, 255 hane 1.275 nüfus ile Kuru Döşkaya, 221 hane 1.105 nüfus ile Aridos, 192 hane 960 nüfus ile Berdik ve 48 hane 240 nüfus ile Kars nahiyesi gelmektedir. Kars sancağı geneline bakıldığında tahmini toplam nüfusun 7.315 olduğu görülmektedir.

²⁶³ Nejad Göyünç, “Hane Deyimi Hakkında”, **Tarih Dergisi**, S:32, İstanbul, 1979, s.332-333.

²⁶⁴ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-63.

3.2. Ardahan-ı Küçük Sancağı Nüfus Durumu

Tablo 3.2. Ardahan-ı Küçük Sancağı Nüfus Durumu²⁶⁵

Nahiye Adı	Hane	Bennak	Mücerred	Tahmini Nüfus
Güney	424	56	7	2.120
Kuzey	269	166	47	1.345
Germücek	9	8	--	45
Yekûn	702	230	54	3.510

Ardahan-ı Küçük Sancağı tahmini nüfus tablosu yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre tahmini en kalabalık nahiye 424 hane 2.120 nüfus ile Güney Nahiyesi olurken ardından 269 hane 1.345 nüfus ile Kuzey ve 9 hane 45 nüfus ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağı geneline bakıldığında toplam tahmini nüfusun 3.510 olduğu görülmektedir.

3.3. Hoçvan Sancağı Nüfus Durumu

Tablo 3.3.Hoçvan Sancağı Nüfus Durumu²⁶⁶

Nahiye Adı	Hane	Bennak	Mücerred	Tahmini Nüfus
Hoçvan	64	7	--	320
Yekûn	64	7	--	320

Hoçvan Sancağına ait tahmini nüfus tablosu yukarıda gösterilmiştir. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağı tahmini nüfusun 320 olduğu görülmektedir.

²⁶⁵ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.70-98.

²⁶⁶ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.102-105.

3.4. Zaruşat Sancağı Nüfus Durumu

Tablo 3.4. Zaruşat Sancağı Nüfus Durumu²⁶⁷

Nahiye Adı	Hane	Bennak	Mücerred	Tahmini Nüfus
Ulya	157	--	--	785
Süfla	77	--	--	385
Yekûn	234	--	--	1.170

Zaruşat Sancağı tahmini nüfus tablosu yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre tahmini en kalabalık nahiye 157 hane 785 nüfus ile Ulya olurken, ardından 77 hane 385 nüfus ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat Sancağı geneline bakıldığında toplam tahmini nüfusun 1.170 olduğu görülmektedir.

3.5. Kağızman Sancağı Nüfus Durumu

Tablo 3.5. Kağızman Sancağı Nüfus Durumu²⁶⁸

Nahiye Adı	Hane	Bennak	Mücerred	Tahmini Nüfus
Kuzey	117	24	11	585
Güney	218	8	2	1.090
Yekûn	335	32	13	1.675

Kağızman Sancağı tahmini nüfus tablosu yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre tahmini en kalabalık nahiye 218 hane 1.090 nüfus ile Güney Nahiyesi olurken ardından 117 hane 585 nüfus ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağı geneline bakıldığında toplam tahmini nüfusun 1.675 olduğu görülmektedir.

²⁶⁷ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.s.110-119.

²⁶⁸ TADB.TTD.175, Defter-i Mufassal-ı Kars, s.126-138.

3.6. Geçivan Sancağı Nüfus Durumu

Tablo 3.6. Geçivan Sancağı Nüfus Durumu²⁶⁹

Nahiye Adı	Hane	Bennak	Mücerred	Tahmini Nüfus
Geçivan	9	--	--	45
Çürük	20	--	--	100
Yekûn	29	--	--	145

Geçivan Sancağı tahmini nüfus tablosu yukarıda gösterilmiştir. Tabloya göre tahmini en kalabalık nahiye 20 hane 100 nüfus ile Çürük Nahiyesi olurken, ardından 9 hane 45 nüfus ile Geçivan Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağı geneline bakıldığında toplam tahmini nüfusun 145 olduğu görülmektedir.

3.7. Sancak

Türkçe sançmak fiilinden ortaya çıkan sancak kelimesi, bayrak ve tuğ anlamlarına gelmektedir. Genellikle toprağa dikilen, bir anıtın veya bir geminin sağ tarafında sürekli dalgalanan bir sembol niteliği taşımaktadır. Osmanlı Devletinde herhangi bir bölge veya gelir getiren has anlamına,²⁷⁰ Farsçada nişan, alem, başlık, süslü iğne anlamına gelmektedir. Arapça bir isim olup raye ve liva kelimelerinin karşılığı olan bayrak kelimesinin Türkçe karşılığı, sancak olarak karşılanmıştır.²⁷¹

Osmanlı Devleti fethettiği yerlerde mutlak merkezîyetçilik kullanmak yerine bölgenin durumuna göre farklı idare tarzları benimsemiştir. Osmanlı idari taksimatı, beylerbeylik, sancak, nahiye, köy ve mezralardan oluşuyordu. Ocaklık sancaklar, hükümet sancaklar ve yurtluk-ocaklık sancaklar olmak üzere ikiye ayrılırlar. Kanuni Devrinde hazırlanan Kanunname-i Hümayun'da Diyarbakır eyaletine bağlı hükümet sancaklar şöyle tarif edilmiştir:

... bunlardan mâ'ada dokuz hükümet vardır ki, hîn-i fetihde hıdmet ü itâ'atleri mukâbelesinde ashâbına tevfiż ü temlik olunmuşdur. Mülkiyet

²⁶⁹ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.144-148.

²⁷⁰ İlhan Şahin, "Sancak", **TDVİA**, C:36, (2009), s.97.

²⁷¹ Güldane Gündüöz, "Tekke Hayatında Üç Muktedir Figür: Sancak, Alem ve Tuğ", **Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi**, S:85, (2018), s.162-163.

*tarîki üzere tefrîk ederler. Hatta memleketleri mefrûzü'l-kalem ve maktû'ü'l-kademdir. Ebvâb-ı mahsulâtı dâhil-i defter-i sultanî olmamıştır. İçlerinde ümerâ'-i Osmâniyye'den ve kul tâifesinden hiç bir ferd yoktur. Cümle kendülere mahsusdur. Ve bunların 'ahidnâmeleri mûcibince azl ü nasb kabul eylemezler. Amma cümlesi mutî'-i fermân-ı Hazret-i Sultandır. Sâir ümerâ'-i Osmâniyye gibi kangı eyâlete tâbi'ler ise, beğlerbeğleriyle ma'an sefer eşerler. Kavm ü kabîle ve başka asker sâhibleridir.*²⁷²

aynı kanunname de yurtluk ocaklık sancaklar ise şöyle tarif edilmiştir:

*Ve bir bahşi dahi ocaklık dur ki, hîn-i fetihde ba'zı ümerâya hizmet ve itâ'atleri mukâbelesinde ber-vech-i te'bîd arpalık ve sancak hâssı tarikiyla tevcih olunmuştur. Erbâb-ı divân ve kanun ıstılâhında bu makûlelere yurdruk ve ocaklık derler. Sancak i'tibâr olunur ve sâir ümerâ gibi tablu 'alem sahibleridür. Selâtîn-i selefden ellerinde olan temessükâtları mûcibince cidden bunlar azl ü nasb kabul eylemezler. Ammâ elviye-i sâire gibi kurâ ve mezârî'inin mahsulâtı tahrîr olunmuştur.. içlerinde ze'amet ve tîmâr vardır. Sefer-i hümayûn vâki' oldukça, zu'amâ ve erbâb-ı tîmarı alaybeğleri ile kendüleri ma'an sâir sancak-beğleri gibi kangı eyâlete tâbi'iler ise, beğlerbeğleriyle ma'an konub ve göçüb, sefer hizmetin edâ edegelmişlerdir. Ve bunlardan birisi fevt olsa yâhud edâ-i hizmet eylese, yurdu ve ocağı olmağla, sancağı ve ocağı, evlâdına ve akrabasına verilir; hâricden kimesneye verilügelmemiştir. Meğer ki, evlâd ü akrabası münkâriz ola, ol zaman da sancak tasarruf eylemiş bir umûr-dîde kimesneye verilir. Amma yurdruk ve ocaklık i'tibârı olmaz, belki sâir elviye gibi tasarruf olunur.*²⁷³

Osmanlı'nın Rumeli'de fetihlerinin yoğunlaşması yeni sancakların oluşmasına yol açmıştır. 1361 yılından sonra Balkanlar'da ki ilerleme sonucu I. Murat Lala Şahin Paşa'yı Rumeli beylerine kumanda olarak tayin ederek ilk beylerbeylik kavramının ortaya çıkmasına neden olmuştur. XVI. Yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nde

²⁷² Orhan Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", **Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi, Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S:10, (1999), s.120-121.

²⁷³ Kılıç, "Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler", s.121.

otuza yakın beylerbeylik ve bunlara bağlı sancakların ortaya çıkması, sancağın devlet içinde önemli bir idari birim olduğunu göstermektedir. Genellikle bir merkeze bağlı olan sancaklar dışında herhangi bir merkeze bağlı olmayan sancaklarda mevcuttu.²⁷⁴

175 numaralı tapu tahrir defterine göre sancaklar aşağıda gösterilmiştir.

1. Kars Sancağı
2. Ardahan-ı Küçük Sancağı
3. Hoçvan Sancağı
4. Zaruşat Sancağı
5. Kağızman Sancağı
6. Geçivan Sancağı

1537 yıllarında Dulkadirli Mehmet Han tarafından Osmanlı topraklarına katıldığı varsayılan Kars²⁷⁵, 1538-1539 tarihli tahrir defterine göre Pasin Sancağına bağlı görülüyor. 22 Eylül- 5 Ekim 1580 tarihinde 700.000 akçelik has ile Silistre Sancak Beyi olan Hızır Bey bölgenin ilk beylerbeyi olmak suretiyle Kars, Erzurum Beylerbeyliğinden ayrılmıştır.²⁷⁶ Kars'ın Beylerbeylik oluşundan sonra 1609 yılında Küçük Ardahan Sancağı Kars'a bağlanmıştır.²⁷⁷ Paşa Sancağı olarak eyaletin merkezi konumuna gelen Kars²⁷⁸, 19. yüzyıla kadar beylerbeyilik statüsünde iken daha sonra Erzurum Eyaletine bağlanmıştır.²⁷⁹

3.8. Nahiye

Nahiye, idari yönetimde en küçük birimi ifade etmek için kullanılmıştır. Osmanlı idari teşkilatı, bölgeleri büyüklüklerine göre vilayet, sancak, kaza, nahiye olmak üzere sıralamıştır.²⁸⁰ Sözlükte kenar, bölge, cihet, taraf, yöre anlamlarına gelen nahiye, Osmanlı idari sistem içerisinde bir bölgeyi, belli bir çevreyi, yöreyi veya semti ifade eder. Nahiye teriminin ne zaman kullanıldığına dair kesin bilgi olmamakla

²⁷⁴ Şahin, "Sancak", s.98.

²⁷⁵ Gündüz, "Kars", s.516.

²⁷⁶ Aysel Ağbaba, XVI.Yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kars (1558-1637), **Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2014, s.31.

²⁷⁷ Aydın, **Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı**, s.279-292.

²⁷⁸ Gündüz,"Kars", s.517.

²⁷⁹ Ağbaba, XVI.Yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kars (1558-1637) , s.31.

²⁸⁰ Mehmet Zeki Pekalın, **Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II**, Milli Eğitim Yayınları, İstanbul, 1933, s.642.

beraber XV. Yüzyılda sık kullanılmış olmasđ daha önce ki dönemlerde kullanıldđđını göstermektedir.

Kadının yetki alanına giren nahiyeler, tımar sistemi çevresinde ortaya çıkmıştır. Sancaklara ait tahrir defterleri, tımar sistemini göstermek amacıyla hazırlandığından bu defterlerde nahije birimleri esas olarak alınıyordu.²⁸¹ Tımar sisteminin önemini kaybetmeye başlaması ve Tanzimat'tan sonra kazalardan daha küçük birimler için kullanılmaya başlamıştır. 1864 Vilayet Nizamnamesine göre vilayet sancaklara, sancaklar kazalara, kazalarda köylere ayrılmıştı.

Nizamnamede nahije ile ilgili olarak sadece şu ifadelere yer verilmişti:

*“Bazı köylerden oluşan küçük daireler, kaza olamadıkları takdirde bir kazaya bağlı olarak idare olunur ve bunlar nahije itibar kılınır.”*²⁸² İfadeleri ile nahiyenin statüsü belirtilmeyerek küçük birimlerden meydana geldiğini belirtmiştir.

175 numaralı tapu tahrir defterine göre nahiyeler ve bağlı buldukları sancaklar aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3.9. Kars, Ardahan-ı Küçük, Hoçvan, Kağızman, Zaruşat, Geçivan Sancak Nahiyeleri²⁸³

Kars Sancağı Nahiyeleri	Ardahan-ı Küçük Sancağı Nahiyeleri	Zaruşat Sancağı Nahiyeleri	Kağızman Sancağı Nahiyeleri	Geçivan Sancağı Nahiyeleri	Hoçvan Sancağı Nahiyeleri
Kars	Güney	Ulya	Kuzey	Geçivan	Hoçvan
Verişan	Kuzey	Süfla	Güney	Çürük	
Döşkaya	Germücek			Ağadeve	
Aridos					
Kuru Döşkaya					
Berdik					

²⁸¹ İlhan şahin, “Nahije”, **TDVİA**, C:36, (2006), s.306.

²⁸² Muttalıp şimşek, “Tanzimat Dönemi Osmanlı Taşra Teşkilatında Nahije Yönetimi: Kırelı Örneği”, **Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, S:2, (2017), s.56-57.

²⁸³ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.6-149.

3.9. Mahalle

Sözlükte, konmak, bir yere inmek, yerleşmek anlamına gelen mahalle hanel, hulul kökünden türemiştir. Devamlı veya geçici olarak kullanılan yerleşim birimlerinden olan mahalle küçük farklılıklarla diğer İslam ülkelerinde de aynı anlamda kullanılmıştır. İlk İslam fetihlerinde ele geçirilen bölgelerde kabileler için oluşturulan mahallelere hıttat veya çoğul anlamını taşıyan hıttat kelimeleri kullanıldı.²⁸⁴ Osmanlı kent idaresinde mahalleler; okul, cami, medrese, kahvehane, pazar yerleri, hamamları ile sosyal bir bütünlük sağlıyordu. Osmanlı Devleti, temel toplumsal ihtiyaçların karşılanmasında mahalle ve mahalliler en önemli merci idi. Aynı zamanda mahalleler, Osmanlı Devleti için bir mali birim idi. Kentin geneline düşen vergi miktarı mahalle sayısına bölünerek her mahalle üstüne düşen vergiyi kent idaresine vermekle mükellef idiler. 18. Yüzyıldan sonra artan avarız ve imdadiye vergileri bu vergileri kapsıyordu.²⁸⁵ Kars şehri Osmanlı idaresine geçtikten sonra 26 mahalleden oluşmaktaydı. Bunlar;

Mustafa Ağa Mahallesi, Müftüoğlu Mahallesi, Cami-i Evliya Mahallesi, Cami-i Kebir Mahallesi, Cami-i Kümbet Mahallesi, Çukur Mahallesi, Göncüoğlu Mahallesi, Hacı Seyyid Mahallesi, Hacı Şeref Mahallesi, Vaizzade Mahallesi, Yusuf Paşa Mahallesi Halil Efendi Mahallesi, Halefoğlu Mahallesi, Ab-ı Çoruk Mahallesi, Ahmet Paşa Mahallesi, Küçük Abdi Ağa Mahallesi Cami-i Atik Mahallesi (Bayram Paşa Mahallesi) Hocasade Camisi Mahallesi, Kebir Abdi Ağa Mahallesi, Cami-i Cedid Mahallesi (Behram Paşa Mahallesi), Kilise Mahallesi, , Ömer Ağa Camisi Mahallesi, Taş Cami Mahallesi, Tezharap Mahallesi, Tosipaşa Mahallesi “dir.”²⁸⁶

Kars ve çevresi uzun süren savaşlar neticesinde büyük nüfus ve gelir kaybına uğramıştır. 1560 yılından sonra şehir şenlenmeye başlayıp 1580’li yıllarda yapılan tahrir sonucunda Kars’ta bulunan mahalleler kale içinde bulunan cami ve mescid adlarıyla kaydedilmiştir.²⁸⁷

175 Numaralı tapu tahrir defterine göre ise Kars’ta bulunan mahalleler şunlardır;

²⁸⁴ Mustafa Sabri Küçükaşçı, Ali Murat Yel, “Mahalle”, **TDVİA**, C:27, (2003), s.324.

²⁸⁵ Yaşar Güneş, “Mahalle Yönetimi”, **Türk İdare Dergisi**, S:465, Ankara, (2009,)s.114-115.

²⁸⁶ Gülsün Arancı, Osmanlı’dan Günümüze Kars Köy Adları(Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), **Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü**, Kars, 2015, s.74.

²⁸⁷ Gündüz, “Kars”,s.517.

Cami-i Kebir, Cami-i Sagir, Cami-i Mahmut Paşa, Cami-i Behram Paşa, Cami-i İbrahim Paşa, Mescid-i Musa Mir Alay, Mescid-i İsmail Ezzaim, Mescid-i Molla Mehmet, Mescid-i Kara Bey ve Mescid-i Cafer Mahallesi olmak üzere on mahalleye sahip idi.²⁸⁸

3.10. Köy

Sözlükte mahalle, semt, sokak anlamına helen köy, Farsça kuy kelimesinden gelir. Anadolu Selçuklular döneminden beri bilinen köy, Osmanlı resmi kayıtlarında karye olarak kullanılmaktadır. Köyler, genellikle tarım ve hayvancılığa dayalı olan yerleşim birimleri olup, şehir hayatına nispeten daha geride kalan ve nüfusu binleri geçmeyen yerlerdir. Ziraate açık olan köylerin nüfusunda azalma olduğu zaman, bölge mezraa olarak değişiklik gösterebilmektedir.²⁸⁹

Osmanlı Devleti'nin ekonomisinde tarım ve hayvancılık önemli bir yere sahipti. Devlet, miri araziye hububat üretimi için kiracı statüsünde ki köylüye tapu resm-i ile verirdi. Rüsûm-ı şer'îye, tekâlif-i örfiye ve avârız-ı divaniye, köylü halkın ödediği başlıca vergiler arasındaydı.²⁹⁰ Devlet, vergi mükellefi olarak hanede ki söz sahibini yani genellikle evin babasını tanır. Çünkü baba, aile ekonomisinin son söz sahibidir. Devlet, kocası ölen kadının erkek çocukları yoksa işlettikleri araziye başka bir köylüye verirdi.²⁹¹

175 numaralı tapu tahrir defterine göre Kars, Ardahan, Hoçvan, Zaruşat, Kağızman, Geçivan Sancaklarına bağlı köyler aşağıda gösterilmiştir.

²⁸⁸ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.30.

²⁸⁹ Osman Gümüşçü, Mustafa Sabri Küçükaşçı, "Köy", **TDVİA**, C:2, (2016), s.85.

²⁹⁰ Biray, Çakmak, "Geç Dönem Osmanlı Toplumunda Köylünün Sosyo-Ekonomik Durumu: Yönetilen Zümre Olarak Kendi İfadelerine Göre Uşak Köylüsü", **Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi**, S:21, (2015), s.61.

²⁹¹ Halil İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi**, Kronik Yayınları, İstanbul, 2018, s.16.

KARS

Nahiye-i Verişan

- Salut-1 K   k
- Karkesen Salut-1 K   k
- Terkiş
- Salut-1 Diğer
- Karacakal'a
-   rk
- Karag   Saclar nam-1 diğer satıcılar
- Saruk
- Arlıkom
- Sos
- Boyalu
- Kamışlu
-  atviran
- Berimecik
- Karapınar
- Ağca Kilisalu
- Koşa Pınar
- Koşa Kilisa-i diğer
- Porsuk
- Asboğa
- Memren Kaya
- Bulamac
- Bey der
- Meceriş
- Kemendbeg
- Bedirvan
- Kahravaz
- Kızılcaak
- Yaylaviran
- G k Pınar
- Ge ud-  Ulya
- Karakurđan
- Kızıl Kilisa Balayı Yakut Kilisa
- Ge ud-  S fla
- Lorik
- K fz
- Babaca S fla
- Mihrican
- Akpınar der
- Berimecik
- Dedek
- Har Kilisa
- Koşak mbet
- Kozan
- Kızıl  ayır nam-1 diğer G ll ce
-  amlu Kilisa
- Erkekl 
- Han erl 
- Bozatlu
- Camuşlu
- Karindak
- Salut-1 K   k-i diğer
- M daşız

- Yakut Kilisa
- Balabandır
- Kulavuz
- Zaris
- İkizce
- Yolgeçen
- Ahuri
- Lorik-i
- Başköy
- Zaris-i diğer ve Ala nezd-i
Balayı Kuru Kal'a
- Demir Döşkaya
- Celeb
- Karkesen
- Susuz
- İmeret
- Karapınar
- Çörk
- Serindere nam-ı diğer Tavşalar
der maiz karye-i Karakurğan
ve Güzelkaya
- Pirveli
- Hızırcık
- Kesik Kümbet
- Kırkpınar
- Sarkın
- i Yenice
- Gökçe
- Pösük
- Tatyandır bala-yı karye-i
Azad
- Kara Pınar
- Kavaklu
- Kiğvanik
- Pir Hasan
- Kuruca Viran
- Emirim Musa
- Mağara
- Ağalık
- Şövenik der karye-i Kiğvanik
- Katranlu
- Arindos
- Kırkpınar-ı diğer
- Akviran
- Uğuz Viran-ı

Nahiye-i Döşkaya

- Bertac
- Sarucalar
- Öyük
- İresinob namı diğer çekreşin ve
depecik
- Karcağo-ı
- Levşenk
- Pösök
- Depelü
- Sinanazad
- Bostanlı
- Karğalık

- Sinolad
- Semerven nam diğer Servez
- Örumcük
- Güşbar nam-1 diğer Oğunud
- Musa
- Bozkuş Kızılgedik
- Çukurçam
- Musa-y1 diğer nam diğer Al
Kilisa
- Sinolad
- Bederek nam-1 diğer lorik
- Uzun nam-1 diğer Dadvaris
- Mikail
- Çatal Kal'a nam-1 diğer Pınar
ve nam diğer Simbad
- Kızılcakal'a
- Kuyulu nam-1 diğer Çakmaklu
- Koçhisar
- Karaağıl nam-1 diğer
Yalnızçam
- Mağaracık
- Cebraz nam-1 diğer Hasur
- Yenice
- Boğazdelen
- Yahnılar
- Kuyulu Kilisa
- Manuçar nam-1 diğer Çatak-1
Ulya
- Döğünmez Toprak nezd-i
karye-i Kızılkala
- Zadek
- Kemercikkaya (Gerdek Kaya)
- Mehrevel
- Sineklü
- Barçend
- Kızılcık nam-1 diğer Kuzucuk
- Eskikazı
- Toykun
- Seratan
- Ağca Kilisa
- Otağalı
- Datlucak
- Ağcağıl der mukabil-i Otağalı
- Koşapınar
- Demürcüköy
- Basmaca
- Vise
- Hayriye
- Kayacık
- Koruçam
- Borluca (Tuzluca)
- Sabuncu
- Sinanhan
- Geçilür nam-1 diğer Keçlür
nezd-i karye-i Toykun

Nahiye-i Kars

- Ribat Kal'a-1 Kars
- Azad
- Karacaviran
- Kemasor

- Dikmetaş
- Sebkaç
- Düzvıran
- Kara Kilisa
- Yalnız Kilisa nam-1 diğer Kara Kilisa
- Dikmetaş-1 diğer
- Susuzviran
- Yenice nam-1 diğer K r Pınar
- K r Pınar
- Susuz nam-1 diğer Akyar
- Kızıl Kal'a
- Teknecik
-  obl kaya ( ivil kaya)
- Sulukom
- Ağırca
- Viran Kal'a
- Koşa Kal'a
- Koşa Pınar
- Kızılkal'a
- Mağaracık nam-1 diğer Kızıl Mağara
- Bezirganbulağı
- Ağcavanek
- K r Pınar
- Kızıl Kilisa-i diğer
- Őeyhcan viranı
- Gereksatılmış
- Dereviran
- D zvıran
- Kayavıran
- Kesik K pr 
-  ukur Pınar nam-1 diğer Yıkık Kilisa
- Ak akal'a
- Kızıl K mbet nam-1 diğer B y k Kilisa
- Kurukal'a
- D zvıran-1

Nahiye-i Aridos

- Aridos
- Selman nam-1 diğer Depecik
- Vayidos
- Aktaş
- Ekrad
- Adag l
- Karakal'a
- Dikmetaş
- Kayarca
- K nilu
- Balıklu
- Kuğulu
- Açık Hasan(H seyin)
-  ermel  nam-1 diğer G ll kc  Mağarası
- Őahinlu
- İlanlu ??
- G d l
- K  ukberne

- Sinanazad
- Akviran
- Yaramış
- Oluklu
- Marilus
- Yaylaviran
- Eğrice
- Suhudberd
- Sipirgör
- Kızıl Kilisa
- Diğer Akviran
- Kulviran
- Kazilunkas
- Delüler
- Henvenek
- Sıragerek
- Tilisboğ
- Zirzemin
- Hermanağa
- Çatak
- Kara Kilisa
- İğdir
- Depecük
- Kotanlu
- Kom
- Haydost
- Kebendek

Nahiye-i Kurudöşkaya

- Kalkunlu
- Örüklüce
- Uzun Haç
- Tatlucak
- Güllüce
- Maksudcuk
- Müşaz nam-ı diğer Diğer
Dikmetaş
- Loşnik nam-ı diğer Benlü
Ahmed
- Müşaz
- Germücek
- Ördeklü
- İslamsor
- Düzviran
- Kamuşlu
- Seratan
- Dülbentlü
- Kotanlu
- Küçelü
- Karagöç
- Kuğulu
- Karapınar
- Karahaç
- Kırlica
- Kirmar
- Ağsor
- Asur
- Serdem
- Çağırğan
- Başviran
- Sorkunlu

- Karapınar
- Haramivarşad
- Yaylacık
- Taht
- Depecik
- Marvel
- Samavat
- Taşağıl nam diğer Gökmen
- Karaderbend
- Şorak
- Bozkal'a
- Çakmak
- Tamra
- Nurşid
- Kaliba Kilisa
- Kömek
- Çerme
- Karaağıl

Nahiye-i Berdik

- Nefs-i Berdik
- Arkaşan
- Zinzal
- Başvıran
- Akkom
- Hermancık
- Yalnızçam
- Kargalık
- Akvıran
- Kızılçağsak
- Mukper
- Diğer Orta Kilisa
- Kozavıran
- Devnek
- Kurucak
- Çamurlu
- Karala
- Depecik
- Diğer Depecik
- Kara Pınar
- Aygır Gölü
- Karacavıran
- Diğer Başköy
- Yarım Kilisa
- Koşa Kilisa nam diğer Ağaçyolu
- Yumruca
- Kesikköprü
- Çukur Pınar nam-1 diğer Akyar
- Gürce Pınar
- Akyar
- Düzvıran nam- diğer Susuz
- Balıklu
- Pösük
- Porsuk
- Mahmudcuk
- Çakırıklu
- Puludlu
- Toprakkal'a
- Şorak

- Depe Kilisa
- Yaylaviran
- Çatak
- Zulus
- Çamurlu
- Kırkpınar
- Kızıl Kilisa
- Orta Kilisa
- Kal'acık
- Yarım Kilisa
- Çukur Pınar

ARDAHAN-I KÜÇÜK SANCAĞI

Nahiye-i Güney

- Göle-i Vast
- Ribat Kale-i Göle-i Ulya
- Şir Meran Kal'a
- Hüda Büros
- Nurkesen
- Ağvanik
- Kör Simat
- Buluvenk
- Avar Kilisa(Ur Kilisa)
- Sasadilo
- Vardiskevad
- Adavişhala
- Adaviş
- Karabağ-ı Büzürk
- Karabağ-ı Küçük
- Küçük Köy
- Diğer Berdik
- Boshar Navel
- Heva-i Küçük
- Şuşah-ı Küçük Berdik
- Karenşut
- Heva-i Büzürk
- Berder Kilisa
- Zana Bezani
- Hoca Muhaddin
- Varginis
- Havalsav maa Küçük Havalsav
- Dir Kalu
- Çoban Köy
- Siralenek
- Diğistav
- Orkan-ı Ulya
- Mudralenk
- Sargun-u Büzürk
- Süleyman
- Vad Keser
- Dört Kilisa
- Munik
- Okam Köy
- Diğer-i Küçük
- Şadırvan
- Sepedoli
- Ahburşi
- Sendaçor
- Mucuc
- Cuca

- Samru

Nahiye-i Kuzey

- Burdanik
- Kesc
- Demir Kapı-1 Büzürk
- Demir Kapu-1 Küçük
- Saka Nahu nam-1 diğer Saka Miri
- Bazar nam-1 diğer Arslanlu Kilisa ve Keşfet
- Hansagis
- Lala Verkanis
- Irak maa Çayır nam-1 diğer Gök Çayır
- Evgam-1 Büzürk ve Küçük
- Arpa Yemez
- Hoş Dülbent
- Orsuk (Avarsuk)
- Seve (Soh)
- Altun Bulak
- Madendev
- Kila-i Kemer
- Pulur-u Miri
- Küçük Kümbet
- Loşnik
- Son Kümbet
- Horasan nam-1 diğer Ran Bil-i volasor
- Laver Şahan
- Kurak-1 Büzürk ve Küçük
- Salut-u Büzürk
- Kiril nam-1 diğer Kilir Köy
- Salut-u Küçük
- Salut-u Vasat
- Karsar-1 Büzürk
- Küçük
- Mercali
- Gücüd maa Kelbayır
- Hindustan
- Hacasin
- Bozam
- Ağuspir
- Penek
- Çermik
- Kızıl Kilisa
- Karacviran
- Tatragüş
- Kömek
- Silküp
- Varad Siyan
- Sis
- Sabaçur maa karye-i Harkuluç
- Kömür
- Hudam Nafi
- Geçüd
- Lambisar-i Küçük
- Kürd Ali
- Akpınar
- Ala Kilisa

- Zengeriç Kalesi
- Senk
- Küçük Sargun
- Alhavrid
- Savküş
- Depecük
- Bozdoğan
- Kara Kaya
- Canbayır
- Kurvanek
- Debed
- Lavenk
- Korahor
- Soraç
- Evseras
- Elbistan
- Cünyor
- Muzarat
- Mahaytos
- Baş Kara Kal'a
- Bersarar
- Mağaracık
- Çardak
- Tavsaka
- Koşrak Pınar
- Sukamış
- Ebul
- Manek
- Tekesur
- Haren
- Viran
- Toprak Kale
- Lamvisaver-i Büzürk
- Haridor
- Irak-ı Diğer
- Satumçara
- Buruç namı diğer Kara Kale
- Günz Ahur
- Surumlu
- Dadardani
- Yapaper
- Viran
- Ak Kilisa
- Kirlu Kilisa

Nahiye-i Germücek

- Nısf-1 Ribat-1 Kala-1 Germücek
- Kamaviş
- Hak-u Güşah
- Lala Köyü
- Alaçernik ve büzürk ve küçük
- Haviskar-1 Büzürk
- Zistil
- Haviskar-1 Küçük
- Varcanik
- Muzambarik
- Hakim
- Samahacı
- Korugan
- Hortulus Sitab

- Arselid
- Hohubiret
- Kızıl Kilisa
- Karatekin
-
- Bakurid
- Holakar
- Büyük Viran
- Sekürrib

HOÇVAN SANCAĞI

Nahiye-i Hoçvan

- Bavbad nam-1 diğer elçikıran
- Nıfs-1 hoçvan
- Hoçvan-1 küçük
- Serkes
- Karga pazarı
- Kaymad-1 Büzürk nam-1 diğer göğüç
- Kaymad-1 Vast
- suyupert
- Ardilye
- Maykis-i Süfla
- Serkis
- Kızıl Kilise
- Lazarid
- Maykis-i Ulya
- Bordasan-1 Küçük
- Sagur Seki
- Merik
- Çobanlu
- Zivilis
- Tokuş
- Görgalu
- Horvirdar
- Mered Şahan
- Hoşkar-1 ulya
- Körhane
- Hoçvan-1 Bernar nam-1 diğer Kuru Hoçvan
- Gelbergu ulya
- Kerguş
- Hosgar-1 Süfla
- Musek
- Nahor
- Çevirmiri
- Kuruban
- Paynik
- Başkapan
- Bozdoğan
- Akpınar
- Kondizan
- Takyalu
- Kemrepet-i Ulya
- Çağırgan-1 Ulya
- Tekercik Kilisa
- Tatlucak nam-1 diğer Bahçecik
- Çağırgan-1 Süfla
- Sivirid
- Başviran

- Çalundur
- Körzir
- Çukurçam
- Ur Kilisa
- Oyuklu
- Nefs-i Niksar
- Kerpet-i Süfla
- Handerek
- Adşun-i ulya

ZARUŞAT SANCAĞI

Nahiye-i Ulya

- Carcı
- Kelert
- Kızıl Kilisa
- Aznasor-u Kebir
- Aznasor-u Sagir
- Küçük Kümbet
- Alişeyh Viranı
- Soğuk Pınar
- Tezherlü
- Lenzelit nam-ı diğer Arkaşan
- Kızıl Viran
- Kayalu
- Bertik-i Kebir
- Kalecik-i Kebir
- Ağzı Açık
- Bertik-i Sağır
- Kızıl Kilisa
- Kızıl Mescit
- Göğercinlik
- Yekner
- Değirmencik
- Bulaklu
- Yağluklu Mahmud
- Depecik
- Sehrab Halife
- Kalecik-i Sagir
- Günücek
- Kürkçü
- Mamaş
- Panrevan-ı Ulya
- Panrevan-ı Süfla
- Ali Pınarı
- Koşa Pınar
- Maksudcuk
- Cilavuz
- Hopagez
- Külviran
- Derekenar
- Ak Kilisa
- Kara Pınar

Nahiye-i Süfla

- Çoban Şah Ali
- Kapulu Kıran
- Uzun Mehmet
- Kara Kurgan
- Kara Pınar
- Kara Koç
- Mezid Kündü
- Kör Viran
- Meydancık
- Kürd İmam Kulu
- Telek
- Zeynelabidin
- Dakavlad
- Vanaza
- Depekenar
- Mezra
- Cered
- Seydican
- Oğru
- Kara Şahak
- Karamanlu
- Kurca Şan Ali
- Karaca Kale
- Damamed Kulu
- Kul Derviş
- Kırca Esad
- Bardaklu
- Kündü nam-1 diğer Gürdanlu
- Ak Sakal Ahmed
- Kırk Bulak
- Kari Süleyman
- Yaylu Kündü
- Kari Şan Veli
- Can Ali
- Cağayi Hatrin
- Kubat nam-1 diğer Kılıççı
- Manlu Mamed
- Kebsed Kündü
- Pir Kulu Kündü
- Mamaş
- Söğüdlü
- Haliga nam-1 diğer Bayar
- 91.Karye-i Haçlu

KAĞIZMAN

Nahiye-i Kuzey

- Ribat-1 Kale-i Kağızman
- Geçivan
- Çayır
- Bezirhane
- Hakud
- Kötek
- Vartkar Baba
- Sittik
- Aşur
- Tuhvendrek

- Çatak
- Drapenik
- Öngözek
- Minavas
- Kızıl Kilisa
- Pirevas
- Nurşah
- Tubanlu
- Yekçir
- Kara Vanek
- Kümbet
- Hazinedar
- Cahd
- Şeyh Bayezid
- Cakaluk

- Kışlak
- Bulak-1 Ulya
- Bulak-o Süfla
- Söğüdlü
- Akça-1 Süfla
- Akça-1 Ulya
- Börkçü
- Küllükçü-ü Ulya
- Tezdabet-i Büzürk
- Karaca Viran
- Kaygusuz
- Kuruca Bulağı
- Sinekçi
- Ak Pınar

Nahiye-i Güney

- Karabağ
- Kötek
- Aktam
- Har
- Cavırcı-1 Ulya
- Böcüklü
- Ekin Burnu
- Emir
- Halil-i Küçük
- Pir Mezir
- Lavenk
- Türkmencik
- Kızıl Güney
- Payam

- Samköm
- Seyid Ahmet Viranı
- Keşiş Kündü
- Akviran
- Camuş Damı
- Artuk
- Kara Kozlu
- Düzviran
- Budak Viran
- Eğri Haç
- Değirmen Viranı
- Kabak Viranı
- Böcüklü
- Çanlı Kilisa

- Seğir Viranı
- Kara Kurud-1 Ulya
- Kara Kurud-1 Süfla
- Akviran
- Karaca Kale
- Kemreken
- Terir Viranı
- Uzlancağı
- Karacaviran
- Geyik Viranı
- Şehit Viranı
- Bıçakçı
- Havsur
- Aktaş
- Demur Bulak

GEÇİVAN SANCAĞI

Nahiye-i Geçivan

- Kale-i Geçivan maa Harici
- Kale-i Mezbure
- Çatak
- Destan Viranı
- Baş Viranı
- Kayvan Köy
- Gümüş Depe
- Vanek
- Söğüdü
- Baş Kenarceğiz
- Külü Viran
- Mağara
- Haçavar
- Bistan
- Purud
- Akviran
- Çilehane
- Bohaç
- Emir Viranı
- Gün Görmez nam-1 diğer
- Kireçlü
- Dülbentlü
- Paslı
- Pir Şah Ali
- Kara Kilise
- Yalnız Ağaç
- Halife Kündü nam-1 diğer
- Kamuşlu
- Ağacan
- Şehit Viranı
- Kömürlü-ü Ulya
- Kömürlü-ü Süfla
- Susuz
- Karacakale nam-1 diğer Kara
- Oğlan
- Böcüklü
- Karabey
- Sekan Viranı
- Şaban Kündü

- Kökyar nam-ı diğer Camuş Damı
- Kara Kilisa
- Türkmenişan

Nahiye-i Çürük

- Ağaca Kale
- Geçüd Viranı
- Uzun Sipahi
- Levceğiz
- Kubad Viranı
- Alagöz Kumu
- Oluklu
- Aydunlu
- Dikis-i Ulya
- Güllüce
- Dikis-i Süfla

Nahiye-i Ağadeve

- Küllvarnı
- Ağaca Kale
- Yakut Kilisa nam-ı diğer Şeyh Ahmet Viranı
- Mikail Viranı
- Kara Haç
- Akça Kilsa
- Koşa Çamur
- Mezra Bulağı

3.11. Mezraa Nedir

Arapça da zer' (zira'at) kökünden türeyen mezraa, ekilen bölge, tarla anlamına gelmektedir. Osmanlı'da sürekli yerleşim yeri olmayıp ekinlik olarak kullanılan küçük arazi parçalarını niteler. Her mezraa kendine has isimlere sahip olduğu gibi birleşik bir isimle belirtilmişlerdir. Örneğin; bey tarlası, karaca kuyu, ulu dere, yalnız ağaç, eğri pınar gibi isimlerin dışında ören, viran, hisar gibi isimler mezraaların terkedilmiş bölge olduklarını gösterir. Mezraalar genellikle ilk sahipleri veya bölgeyi ziraate açan kişilerin isimleri ile kaydedilmiştir.²⁹²

Mezraalar, işlevleri bakımından bölgeden bölgeye farklılık gösterse de sürekli ve dönemlik yerleşme olup olmadığının anlaşılması için iki kategoride incelenmektedir.

²⁹² İlhan Şahin, "Mezraa", TDVİA, C:29, (2009), s.547.

Bunlar; sürekli yerleşme alanı oluşturan mezraalar ve dönemlik yerleşme alanı oluşturan mezraalardır.²⁹³

Osmanlı Devleti Döneminde bir yerin mezraa olup olmadığını anlamak için suyunun, mezarlığının, harabesinin olup olmadığına bakılmaktadır.²⁹⁴

175 Numaralı tapu tahrir defterine göre Kars, Ardahan ve Kağızman Sancak mezraaları aşağıda verilmiştir.

Kars Sancağı Mezraaları

Nahiye-i Kars

- Uzungöl
- Böripınarlar
- Kuzeyviran
- Zantaka
- Kal'a-ı Viran
- Koşagöl

Nahiye-i Verişan

- Ak Kilisa

Nahiye-i Döşkaya

- Uzuncaviran
- Karacaviran ve Çatak ve Kal'acık
- Güllüceviran
- Davud Göl
- Körpınar
- Kalacık
- Değirmenviran ve Kurugöl ve Çukurluca
- Depecik
- Könicik ve Kom Hüdavirdi

²⁹³ Hayati Doğanay, Ogün Coşkun, "Mezraa Yerleşmeleriyle İlgili Karşılaştırmalı Bir Araştırma", **Doğu Coğrafya Dergisi**, C:18, S:29, (2013), s.3.

²⁹⁴ Harun Tuncel, Mezraa Kavramı ve Türkiye'de Mezraalar, Türkiye Coğrafyası~ Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi, **Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi**, S:5, (1996), Ankara, s.82.

- Depecik

Nahiye-i Aridos

- Diğer Karakal'a
- Siperlü
- Karaçam ve Körpınar
- Alagözköy
- Kara Pınar

Nahiye-i Kuru Döşkaya

- Viran Kilisa
- Kaya Pınar
- Göl

Nahiye-i Berdik

- Karakal'a
- Kül viran
- Kirli Su
- Depecik
- Mamaş ve Asac ve Kuzey Yarımca Kilisa ve Kuzeyviran

Kars Sancağında bulunan mezraalar nahiyelerine ayrılarak yukarıda gösterilmiştir. 175 numaralı tapu tahrir defterine göre Kars Sancağının 367 köyünden 30'unun mezraa olduğu görülmektedir. En fazla mezraya sahip olan nahiye, 10 mezraa ile Döşkaya olurken, ardından 6 mezraa ile Kars, 5 mezraa ile Aridos, 5 mezraa ile Berdik, 3 mezraa ile Kuru Döşkaya ve 1 mezraa ile Verişan Nahiyesi gelmektedir.

Ardahan-ı Küçük Sancağı Mezraaları

Nahiye-i Güney

- Şir Meran Kal'a
- Karagöç

Nahiye-i Kuzey

- Sorknuvid
- Mansohod

Ardahan-ı Küçük Sancağından bulunan mezraalar nahiyelerine ayrılarak yukarıda gösterilmiştir. 175 numaralı tapu tahrir defterine göre Ardahan-ı Küçük Sancağının 170 köyünden 4'ünün mezra olduğu görülmektedir. 2 mezraa Güney Nahiyesinde bulunurken diğer 2 mezraa Kuzey Nahiyesinde bulunmaktadır. Germücek Nahiyesinde mezraa bulunmamaktadır.

Zaruşat Sancağı Mezraaları

Nahiye-i Ulya

- Külviran

Nahiye-i Süfla

- Laşed
- Çukur
- Kırkpınar
- Kazı Köy

Zaruşat Sancağında bulunan mezraalar nahiyelerine ayrılarak yukarıda gösterilmiştir. 175 numaralı tapu tahrir defterine göre Zaruşat Sancağının 87 köyünden 6'sı mezralardan oluşmaktadır. En fazla mezraya 5 mezraa ile Süfla Nahiyesi sahip iken ardından 1 mezraa ile Ulya Nahiyesi gelmektedir.

Kağızman Sancağı Mezraaları

Nahiye-i Kuzey

- Mahmut Viranı
- Şiharcuğu

Nahiye-i Güney

- Keşişlik ve Emin Ziyareti
- Gürlücek
- Küçük
- Bezirhane
- Kızıl Pınar ve Kalecik
- Kirmar

Kağızman Sancağından bulunan mezraalar nahiyelerine ayrılarak yukarıda gösterilmiştir. 175 numaralı tapu tahrir defterine göre Kağızman Sancağının 90 köyünden 8'inin mezraa olduğu görülmektedir. En fazla mezraya 6 mezraa ile Güney Nahiyesi sahip olurken ardından 2 mezraa ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir.

Geçivan Sancağı Mezraaları

Nahiye-i Geçivan

- Emir Viranı
- Pınarcık

Geçivan Sancağı mezraaları yukarıda gösterilmiştir. Üç nahiye, 59 köye sahip sancağın sadece Geçivan Nahiyesinde iki tane mezraa bulunmaktadır.

3.12. Has

Arapça bir kelime olan has, Osmanlı Devleti'nde has veya hassa olarak kullanılmıştır. İlk defa Gazneli Devleti'nde, hükümdarın saray hizmetlerini karşılamak maksadıyla daha sonra Büyük Selçuklu Devleti'nde sultanın malları için kullanılarak Anadolu Selçuklu Devletine geçmiştir. Osmanlı'da ilk has topraklarına, 1389-1403'de I. Bayezid zamanında rastlanmıştır. II. Murat döneminde tımar

kelimesi, hasları içine alan genel bir term olup beylere ait tımarlara da has denilmiştir.²⁹⁵ Tımar kategorisinde yer alan haslar, havass-ı hümayun, havass-ı vüzera (hümayun) , paşmaklık ve tekaüt haslar olmak üzere dört gruba ayrılmaktadır. Bunların dışında birde ender kullanılan arpalık hasları vardı. Padişaha ait olan havass-ı hümayun gelirleri için en zengin kaynaklar ayrılmıştı. Havass-ı vüzera hasları sancak beyleri, beylerbeyileri, vilayet yönetici sınıfına mensup kişiler için ayrılmıştır.²⁹⁶ Senelik hasılatı 100.000 den fazla olan bölgeler haslara aitti.²⁹⁷

Has Gelirleri

Has sahibi	Sancak İsmi	Has Geliri/Akçe
Padişah	Kars ²⁹⁸	25.000
	Ardahan-1 Küçük ²⁹⁹	4.000
	Hoçvan ³⁰⁰	4.000
	Zaruşat ³⁰¹	6.000
	Kağızman ³⁰²	135.000
	Geçivan ³⁰³	11.000
	Yekûn	185.000
Kars Mirimiranı	Kars ³⁰⁴	157.400
Ardahan-1 Küçük Sancak Beyi	Ardahan-1 Küçük ³⁰⁵	37.200
Hoçvan Sancak Beyi	Hoçvan ³⁰⁶	36.000
Zaruşat Sancak Beyi	Zaruşat ³⁰⁷	59.300
Kağızman Sancak Beyi	Kağızman ³⁰⁸	63.200
Geçivan Sancak Beyi	Geçivan ³⁰⁹	54.000

Padişah ve Sancak Beylerine ait has gelirleri yukarıda ki tabloda gösterilmiştir. Padişah hasında ilk sırayı 135.000 akçe ile Kağızman Sancağı alırken ardından 25.000 akçe ile Kars, 11.000 akçe ile Geçivan,6.000 akçe ile Zaruşad, 4.000 akçe ile

²⁹⁵ Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, “Has”, *TDVİA*, C:16, (1997), s.269.

²⁹⁶ Halil İncelik, “Tımar”, *TDVİA*, C:41, (2012), s.169.

²⁹⁷ Haydar Karadağ, Mustafa Şit, “Osmanlı Devleti’nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi”, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:2, S:4, (2016), s.59.

²⁹⁸ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s. 64.

²⁹⁹ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.100.

³⁰⁰ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.109.

³⁰¹ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s. 122.

³⁰² TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s. 140.

³⁰³ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s. 150.

³⁰⁴ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s. 64.

³⁰⁵ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.100.

³⁰⁶ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.109.

³⁰⁷ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s.122.

³⁰⁸ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s. 140.

³⁰⁹ TADB.TTD.175, *Defter-i Mufassal-ı Kars*, s. 150.

Hoçvan ve 4.000 akçe ile Ardahan-ı Küçük Sancağı gelmektedir. Altı sancağın genelinde padişah hası için 185.000 akçe alınmaktadır.

Kars Sancağı beylerbeyi hassı için 157.400 akçe vergi alınmaktadır. Sancak Beyi hasları sıralamasında, 63.200 akçe ile Kağızman ilk sırada yer alırken, ardından 59.300 akçe ile Zaruşad, 54.000 akçe ile Geçivan, 37.200 akçe ile Ardahan-ı Küçük ve 36.000 akçe ile Hoçvan Sancağı gelmektedir.

3.13. Vakıf

Herhangi bir mülkten, tamamen vazgeçip kamu yararına bırakılan yerler için kullanılan bir terim olan vakıf, kişinin şahsına ait mal varlığını hiçbir çıkar gözetmeksizin tamamen ihtiyaç sahiplerinin yararı için kamunun kullanımına bırakması ile ortaya çıkmıştır. Osmanlı'da şehirlerin kurulmasında oldukça etkili olan vakıflar aynı zamanda toplumun gelişmesinde de önemli rol oynamıştır.³¹⁰

İslam dünyasında önemli önemli hayır kurumlarından olan vakıflar, VII. Yüzyıl ortalarından başlayıp, XIX. Yüzyıl sonlarına kadar İslam dünyasında sosyal, kültürel, ekonomik hayatta oldukça etkili olmuştur. Vakıflar; yardımlaşmayı, iyiliği, şefkati, insanlığa karşı şahsi ve vicdani sorumluluğu, bir amaç olarak benimsemiştir.³¹¹

Vakıflar içerisinde önemli yere sahip olan hayri vakıflar, cami, yol, köprü, kervansaray, han, aşevleri, çeşme, mescit gibi ortak kullanıma uygun ihtiyaçların ve bu ihtiyaç giderlerinin karşılanması için ev, han, dükkan ve zeytinlik vakıflar tahsis edilmiştir. XVIII. ve XIX. yüzyıl Osmanlı toprak bütünlüğünün büyük bir kısmını vakıf topraklar oluşturuyordu.³¹²

Vakıfların, ülkede bu kadar etkili bir konuma gelmesi dolayısıyla, işleyiş hukuki şartlar içerisinde sürdürülmüştür. Yeni açılan her vakıf için vakfiye adında yönetmelikler hazırlanarak bölgenin kadısına imzalatılır daha sonrada sicil defterine kaydedilirdi. Vakfiyede, vakıfın nasıl işleneceği, kaç kişinin çalışacağı, çalışanlara ne kadar maaş verileceği, nerelere harcama yapılacağı, harcamaların hangi gelirlerle karşılanacağı ve vakıftan kimlerin yararlanacağı ayrıntılı olarak vakfeden kişi

³¹⁰ Mehmet Bayartam, "Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar Ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler", **Osmanlı Bilimi Araştırmaları**, C:10, S:1, (2008), s.157.

³¹¹ Bahaeddin Yediyıldız, "Vakıf", **TDVİA**, C:42, (2012), s.479.

³¹² Fikret Eren, "Osmanlı Dönemi Vakıfları", **Vakıf Haftası Dergisi**, S:5 , (1987), s.195.

tarafından yazılırdı.³¹³ Vakıflar, birbirleri ile rekabet halinde olmayıp karşılıklı eksikleri kapatmaya yönelik olarak hareket ederlerdi.³¹⁴

Osmanlı Devleti, 30-40 yılda gelir kaynaklarının tespiti, askeri ve mali işleyişin düzeni için tahrir yapardı. Bu işlem vakıflar içinde yapılarak, sayımlar evkaf tahrir defterlerine kaydedilmekteydi.³¹⁵ İncelenen defterde, iki adet vakıf kaydı bulunmaktadır. Birincisi Ebu-l Hasan Harakani Vakfı, ikincisi Cami-i Şerifi Ez-Zaim İsmail Vakfı olarak geçmektedir.³¹⁶ Şeyh Ebu-l Hasan Harakani ismiyle de bir adet zaviye bulunmaktadır.³¹⁷

³¹³ Kadir Arslanboğa, “Osmanlı Devleti’nde Vakıf Yönetiminde Tevliyet: İstanbul Örneği”, **Yönetim Bilimleri Dergisi**, C:16, S:32, (2018), s.552.

³¹⁴ Mustafa Özcan Taşkesen, “Osmanlı Döneminde Sosyal Refah Sistemi Olarak Vakıflar”, **İşve Hayat**, C:3, S:5, (2017), s.59.

³¹⁵ Arslanboğa, “Osmanlı Devleti’nde Vakıf Yönetiminde Tevliyet: İstanbul Örneği”, s.552.

³¹⁶ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.66.

³¹⁷ TADB.TTD.175, **Defter-i Mufassal-ı Kars**, s.30.

SONUÇ

Kars çevresi ilk defa Yavuz Sultan Selim'in 23 Ağustos 1514 Çaldıran seferi sonucunda Osmanlı hâkimiyeti altına girmiştir. Kanuni Sultan Süleyman döneminde Kars bölgesi Safeviler'in hâkimiyeti altında idi. İranlıların Sünni halka yaptıkları zulümler nedeniyle Şirvanşah soyundan gelen Burhan Ali ve Maksud Ali ayaklanmış ve Osmanlı Devletine sığınarak yardım istemişlerdi. Yardım teklifi kabul edilmiş fakat bu sırada I. Şah Tahmasb 1547'de Şirvan valisi Elkas Mirza'ya karşı savaş açarak Şirvan'ı ele geçirip Elkas Mirza'yı kaçırmıştır. Osmanlıya sığınmak için İstanbul'a gelen Elkas Mirza'nın, Sultan Süleyman'a durumu bildirmesi üzerine, Kanuni, 29 Mart 1548'de sefere çıkarak 27 Temmuz 1548'de Tebriz'i fethetti. Bu sefer sırasında birkaç kaleyle beraber alınmış olan Kars, Kanuni Sultan Süleyman'ın emriyle Ağustos 1548'de bir eyalet haline getirildi.

Kanuni Sultan Süleyman'ın oğullarında şehzade Bayezid ve Selim arasında çıkan rekabet sonucunda Bayezid isyan ederek Konya önünde kardeşiyle karşı karşıya geldi. Bu savaşta yenilen Bayezid, İran'a kaçmak zorunda kaldı. Bunun üzerine Safevililer Bayezid'in teslim edilmesine karşılık yüklü miktarda para ve Kars'ın teslimini istemişlerdir. Kanuni teklifi kabul etmiş fakat daha sonra Kars Kalesi gibi güçlü ve önemli bir noktada bulunan şehri vermekten vazgeçmiştir. Sürekli akınlara maruz kalan Kars Kalesi'nin onarılması için Kullar Ağası Osman Çelebi'nin görevlendirildiğini duyan Şah Tahmasb, oğlu İsmail Mirza'yı Kars üzerine gönderdi. 25 Ağustos'ta İsmail Mirza'nın baskınıyla birçok koruyucu atlı öldü. Kaleye çekilen Osman Çelebi üç gün dayandıktan sonra teslim olmak zorunda kaldı. Teslim olan herkesi kılıçtan geçiren İsmail Mirza, kaleyi yağmalayarak geri çekilmiştir.

Bunun üzerine Kanuni üçüncü doğu seferi için hazırlıklara başladı. 5 Temmuz 1554 Perşembe günü padişah ordusuyla birlikte Kars önlerine gelerek Şah Tahmasb'ı savaş meydanına çağırma da çağırısı karşılıksız kaldı. Kışlamak için Amasya'ya giden Kanuni'ye Tahmasb elçi göndererek sulh teklifinde bulundu. Yapılan görüşmeler neticesinde sulha karar verildi. Buna göre Safeviler, Kars ve Ardahan topraklarına bir daha saldırmayacak ve bu bölgelerin Osmanlı hâkimiyetinde kaldığını kabul edecekti. 1555'de imzalanan Amasya Antlaşması iki devlet arasında ki husumeti ortadan kaldırmıştı. Fakat Tahmasb'ın yerine geçen oğlu II. Şah İsmail, kürt beylerini yanına çekerek ilişkilerin bozulmasına neden oldu. Bunun üzerine 9

Ağustos 1578'de Lala Mustafa Paşa komutasında meydana gelen Çıldır Muharebesinde, İran kuvvetleri bozguna uğratıldı. Fakat iki devlet arasında kalan Kars bu süre zarfında ağır tahribata uğramıştı. III. Murad 1579'da Kars Kalesinin tamiri ve şehrin şenlendirilmesi için serdar Lala Mustafa Paşa'yı görevlendirmişti.

Serdarın yanına, daha önce görevlendirilmiş işçilerin dışında Şam, Basra, Lahsa beylerbeyliği, sağ ulufeciler, 10.000 yeniçeri ve sipahi oğlanları verildi. 13 Temmuz 1579'da toplanıp Erzurum'a gelen ordu, oradan hareket ederek 26 Temmuz'da Kars'a ulaştı. Kale keşfi yapıldıktan sonra iç kale, orta kale ve dış kale olmak üzere yedi kola ayrılmıştır. Kale tamirinin daha çabuk bitmesi için her bir paşa bir kolu alarak 27 Temmuz 1579'da kurbanlar kesilerek kale inşasına başladılar. 1153 yılından beri ayakta olan temeller üzerine başlanılan tamir işleri 28 günde, 23 Ağustos 1579'da son buldu.

Kalede; bir beylerbeyi sarayı, bir hendek, Kars çayı üzerinde iki taş köprü, bir medrese, 1000 yeniçerinin kullanabileceği büyüklükte bir koğuş, Karadağ, Kayabaşı ve Tahmab Tepesinde üç tane gözcü kulesi, bir kemerli su yolu, Ebu'l Hasan Harakani için bir türbe, bir hamam, Sultan Murad ve Lala Mustafa Paşa hayratına beş cami vakıflar, değirmenler, çarşılar ve konaklar yapıldı. Kale dışında başlatılan onarım işleri 58. Gününde son buldu. Şehir şenlendirilirken Pasin Sancakbeyi Mirza Ali Bey önderliğinde Kağızman, Mağazbert, Keçivan ve Şüregel kaleleri de fethedilerek Boğam Boğazından aşağı Sürmeli Çukuru hariç Kars günümüzde ki halini almıştır. 1580 yılında, Kars Beylerbeyliği kurularak Erzurum'dan ayrılmıştır. Ne zaman kurulduğu tam bilinmemekle beraber 22 Eylül 5 Ekim 1580 tarihleri arasında kurulduğu tahmin edilmektedir.

Kars, Ardahan-ı Küçük ve Kağızman Sancaklarından oluşan defterde Kars Sancağı; Verişan, Döşkaya, Kars, Aridos, Kuru Döşkaya, Berdik olmak üzere altı nahiye 367 köy, 28 mezraadan, Ardahan Sancağı; Güney, Kuzey, Germücek, olmak üzere üç nahiye, 170 köy, 4 mezraadan, Hoçvan Sancağı; Hoçvan olmak üzere bir nahiye 55 köy, Zaruşat Sancağı; Ulya ve Süfla olmak üzere iki nahiye, 87 köy, 6 mezraadan, Kağızman Sancağı; Kuzey, Güney olmak üzere iki nahiye, 90 köy, 8 mezraadan ve Geçivan Sancağı; Geçivan, Çürük ve Adeve olmak üzere üç nahiye, 59 köy 2 mezraadan oluşmaktadır. Bu sancaklarda hububat üretimi, kişilerden alınan vergiler ve hayvancılık üzerinden alınan vergiler özetle aşağıda verilmiştir. Buna göre;

İncelenen deftere göre Kars Sancağı genelinde buğday üretimi en fazla olan nahiye, 13.160 kile 141.600 akçe ile Döşkaya Nahiyesi idi. Arpa üretiminde ise 11.140 kile 89.120 akçe ile Aridos Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Kars Sancağı toplam buğday üretimi 48.286 kile, alınan toplam vergi ise 486.850 akçe olup, toplam arpa üretimi 44.475 kile, alınan toplam vergi ise 355.500 akçedir.

Ardahan-ı Küçük Sancağı buğday üretiminde Kuzey Nahiyesi 22.306 kile 218.560 akçe ile ilk sırada yer almaktadır. Toplam buğday üretimi 34.496 kile, alınan toplam vergi ise 340.310 akçedir. Ardahan-ı Küçük sancağı arpa üretiminde de Kuzey Nahiyesi 17.702 kile 146.626 akçe ile ilk sırada yer almaktadır. Ardahan Sancağı toplam arpa üretimi 28.113 kile, alınan toplam vergi ise 230.506 akçedir. Ardahan-ı Küçük Sancağı darı üretimi sadece Germücek Nahiyesinde yapılmıştır. 30 kileye karşılık 180 akçe vergi alınmıştır. Ardahan-ı Küçük Sancağı çavdar üretiminde sadece Germücek Nahiyesinden üretim yapılmıştır. 20 kileye karşılık 120 akçe vergi alınmıştır.

Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağı, buğday üretiminde 3.768 kileye karşılık 37.680 akçe vergi alınırken, arpa üretiminde ise 2.908 kileye karşılık 23.264 akçe vergi alınmaktaydı.

Zaruşat Sancağı buğday üretiminde 6.975 kile 69.750 akçe ile Ulya Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Toplam buğday üretimi 10.755 kile olup, alınan vergi ise 107.550 akçedir. Zaruşat Sancağı arpa üretiminde 5.745 kile 45.960 akçe ile Ulya Nahiyesi öne sırada yer almaktadır. Zaruşat Sancağı toplam arpa üretimi 9.470 kile, toplam vergi ise 75.760 akçedir.

Kağızman Sancağı buğday üretiminde Güney Nahiyesi 8.175 kile 81.750 akçe ilk sırada yer almaktadır. Toplam buğday üretimi 14.615 kile, alınan toplam vergi ise 146.150 akçedir. Kağızman Sancağı arpa üretiminde 8.460 kile 67.680 akçe ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Toplam arpa üretimi 14.370 kile, alınan toplam vergi ise 130.800 akçedir.

Geçivan Sancağı buğday üretiminde 2.000 kile 20.000 akçe ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Geçivan Sancağı toplam buğday üretimi 2.500 kile, alınan toplam vergi ise 25.000 akçedir. Geçivan Sancağı arpa üretiminde 1.700 kile 13.600 akçe ile Geçivan Nahiyesi yine ilk sırada yer almaktadır. Toplam arpa üretimi 2.450

kile, alınan toplam vergi ise 19.600 akçedir. Kağızman Sancağı darı üretimi yalnızca Güney Nahiyesinde olup 170 kileye karşılık 1.700 akçe vergi alınmıştır.

Kars Sancağı Yonca ve Ot üretimi en fazla olan nahiye, 5.356 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi alınan toplam vergi 18.001 akçe, Ardahan-ı Küçük Sancağı Yonca ve Ot üretiminde en fazla olan nahiye 9.778 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi olup alınan toplam vergi 17.810, Hoçvan Sancağı Yonca ve Ot üretiminde tek nahiyesi olan Hoçvandan 1.829 akçe, Zaruşat Sancağı Yonca ve Ot üretiminde en fazla olan nahiye 1.547 akçe ile Ulya Nahiyesi olup alınan toplam vergi 2.747, Kağızman Sancağı Yonca ve Ot üretimi en fazla olan nahiye 2.761 akçe vergi ile Güney Nahiyesi olup alınan toplam vergi 4.500 akçe , Geçivan Sancağı Yonca ve Ot üretimi en fazla olan nahiye 785 akçe ile Geçiven olup toplamda 1.070 akçe vergi alınmaktaydı.

Kars Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve üretimi en fazla olan nahiye 2.555 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi olup alınan toplam vergi 8.915 akçe, Ardahan-ı Küçük Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve üretimi en fazla olan nahiye 5.522 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi olup alınan toplam vergi 9.576 akçe, Hoçvan Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve üretiminde tek nahiyesi olan Hoçvan'dan 1.110 akçe, Zaruşat Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve üretimi en fazla olan nahiye 925 akçe Ulya Nahiyesi olup alınan toplam vergi 1.415 akçe, Kağızman Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve üretimi en fazla olan nahiye 1.995 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi olup bostan ürünlerinden toplam 2.895 akçe, sıra üretiminden toplam 24.300 akçe vergi alınmaktadır, Geçivan Sancağı Resm-i Bostan ve Meyve üretimi en fazla olan nahiye 500 akçe ile Geçivan Nahiyesi olup toplamda 750 akçe vergi alınmaktaydı.

Penbe vergisi sadece Kağızman Sancağından alınmıştır. Toplam olarak 220 kileye karşılık 6.600 akçe vergi alınmaktadır.

Kars Sancağı gayrimüslimlerden alınan İспенç vergisinde ilk sırada yer alan nahiye, 10.625 akçe ve 425 hane ile Döşkaya Nahiyesi idi. Sancağın genelinde bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı 1.397 olup, toplam vergi 34.930 akçe, Ardahan-ı Küçük Sancağı, İспенç vergisinde ilk sırada 10.570 akçe vergi ve 424 hane ile Güney

nahiyesi gelirken sancağın genelinde bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı 702 olup toplam vergi 17.396 akçe, Hoçvan Sancağı ispenç vergisini tek nahiyesi olan Hoçvandan 64 haneden 1.600 akçe, Zaruşat Sancağı ispenç vergisinde ilk sırada 4.025 akçe 111 hane ile Ulya Nahiyesi gelmektedir. Sancağın genelinde ispenç vergisini ödeyen hane sayısı 177 alınan vergi 5.925 akçe, Kağızman Sancağı İспенç vergisinde ilk sırada 218 hane 5.450 akçe ile Güney nahiyesi gelmektedir. Sancağın genelinde bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı 355 olup alınan vergi 8.375 akçe, Geçivan Sancağı ispenç vergisinde 20 hane 500 akçe ile Çürük Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Sancağın genelinde ispenç vergisini ödeyen hane sayısı 29 olup alınan toplam vergi ise 1.275 akçedir.

Kars Sancağı'nda Bennak vergisi sadece 18 haneye sahip olan Kars Nahiyesinden tahsis edilmiştir. Kars Nahiyesi toplam bennak geliri 1.506 akçe, Ardahan-1 Küçük Sancağı'nda Bennak vergisi, 166 hane 2.988 akçe ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Ardahan-1 Küçük Sancağında bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı 230 olup toplam vergi 4.139 akçe, Hoçvan Sancağı bennak vergisini tek nahiyesi olan Hoçvan Nahiyesinden almıştır. 7 hanelik sancaktan 126 akçe vergi, Kağızman Sancağı Bennak vergisi 24 haneye sahip olup 272 akçe gelir ile Kuzey ve 1 haneye sahip olup 18 akçe gelir ile Güney Nahiyesinden tahsis etmiştir. Bu vergiyi ödeyen toplam hane sayısı 25 olup alınan toplam vergi ise 290 akçedir.

İncelenen deftere göre Kars, Hoçvan, Geçivan, Zaruşat Sancaklarında Mücerred vergisinin alındığına dair bir bilgiye rastlanılmamıştır. Ardahan-1 Küçük Sancağı'nda Mücerred vergisi üç nahiyenin ikisinden alınmıştır. 42 hane 282 akçe ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alırken, 7 hane 42 akçe ile Güney Nahiyesi ikinci sırada yer almaktadır. 49 hane sayısına sahip olan Ardahan-1 Küçük Sancağından 324 akçe vergi, Kağızman Sancağı ise Mücerred vergisini sadece 11 hanelik Kuzey Nahiyesinden alarak toplam 66 akçe vergi ödemekteydi.

Kars Sancağı Murahhasiye vergisinde, 537 akçe gelir ile Döşkaya Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Kars Sancağı genelinden 1.059 akçe vergi alınmaktaydı. Ardahan-1 Küçük Sancağı Murahhasiye vergisinde 307 akçe gelir ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Ardahan-1 Küçük Sancağı genelinden 513 akçe vergi alınmaktaydı. Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağından 67 akçe vergi alınmaktaydı. Zaruşat Sancağı Murahhasiye vergisinde 85 akçe Ulya Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır.

Zaruşat Sancağı genelinde 129 akçe vergi alınmaktaydı. Kağızman Sancağı Murahhasiye gelirinde 255 akçe ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alarak toplamda 31 akçe vergi ödemekteydi. Geçivan Sancağı Murahhasiye vergi gelirinde 19 akçe ile Geçivan Nahiyesi gelirken toplamda 34 akçe vergi alınmaktaydı.

Kars Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arus vergi gelirinine göre Döşkaya Nahiyesi 5.364 vergi ile ilk sırada yer almanın yanında nisf vergi toplayan tek nahiyedir. Sancak toplam 16.901 akçe vergi ödemekteydi. Ardahan-1 Küçük Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arus vergisinde 8.052 akçe gelir ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Sancağın toplam vergi geliri 13.680 akçedir. Hoçvan Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arus vergi gelirinine göre 1.622 akçe vergi alınmaktaydı. Zaruşat Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arus vergi gelirinine göre 1.630 akçe ile Süfla Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Sancak toplam 3.050 akçe vergi alınmaktaydı. Kağızman Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arus vergisinde ilk sırada 2.861 akçe ile Güney Nahiyesi yer almaktadır. Sancak toplam 4.770 akçe vergi alınmaktaydı. Geçivan Sancağı Bad-1 Heva ve Resm-i Arus vergi gelirinine göre 400 akçe ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Sancak toplam 750 akçe vergi alınmaktaydı.

Kars Sancağı, Ağnam vergi gelirlerine göre 5.713 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi koyun ve keçi yetiştiriciliğinde ilk sırada yer almaktadır. Kars Sancağı koyun yetiştiriciliğinden toplam 19.833 akçe, Ardahan-1 Küçük Sancağı Ağnam vergi gelirlerine göre 7.099 akçe vergi ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada yer alıp toplam 13.468 akçe, Hoçvan Sancağı Ağnam vergi gelirinine göre tek nahiye ile toplam 1.008 akçe, Zaruşat Sancağı Ağnam gelirlerine göre 1.260 akçe ile Süfla Nahiyesi ilk sırada yer alıp toplam 1.830 akçe, Kağızman Sancağı Ağnam vergi gelirlerine göre 2.238 akçe vergi ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alarak yıllık 3.488 akçe ve Geçivan Sancağı Ağnam gelirinine göre 810 akçe ile Geçivan nahiyesi ilk sırada yer alıp toplam 1.120 akçe alınmaktaydı.

Kars sancağı Kuvvare vergisine bakıldığında 1.477 akçe vergi ile Döşkaya Nahiyesi ilk sırada yer almaktadır. Sancak bu vergiden toplam 5.851 akçe, Ardahan-1 Küçük Sancağı Kuvvare vergisini 2.233 akçe vergi ile en fazla Kuzey Nahiyesinde alıp toplam 4.250 akçe, Hoçvan Sancağı kuvvare vergisini tek nahiye Hoçvandan 558 akçe, Zaruşat Sancağı kuvvare vergisini 725 akçe ile en fazla Ulya Nahiyesinden alıp toplam 1.095 akçe, Kağızman Sancağı Kuvvare vergisini 775 akçe ile en fazla Kuzey

Nahiyesinden alarak toplam 1.515 akçe, Geçivan Sancağı kuvvare vergisini 110 akçe ile en fazla Geçivan Nahiyesinden alıp toplam 160 akçe vergi alınmaktaydı.

Kars Sancağı Hınzır vergisini altı nahiyesinin sadece birinden, 112 akçe vergi ile Verişan Nahiyesinden almıştır. Ardahan-ı Küçük Sancağı hınzır vergisini üç nahiyesinin sadece birinden 125 akçe vergi ile Germücek Nahiyesinden almıştır. Hoçvan Sancağı Hınzır vergisi tek nahiyesi olan Hoçvan Nahiyesinden 20 akçe olarak almıştır.

Kars Sancağı Balık vergisi altı nahiyesinin sadece üçünden alınmıştır. Bu nahiyeler vergi sıralara göre, 305 akçe vergi ile Berdik, 100 akçe ile Kuru Döşkaya ve 100 akçe ile Aridos Nahiyeleridir. Kars Sancağında alınan toplam vergi 505 akçedir.

Ardahan-ı Küçük Sancağı Balık vergisi Kuzey Nahiyesi hariç diğer iki nahiyelerden alınmıştır. 430 akçe vergi ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alarak alınan toplam vergi 600 akçedir.

Kars Sancağı Tapu ve Deştbani vergisinde 4.300 akçe ile Berdik Nahiyesi ilk sırada yer alarak Sancakdan alınan toplam vergi 17.377 akçe, Ardahan-ı Küçük Sancağı Tapu ve Deştbani vergisinde 9.603 akçe ile Kuzey Nahiyesi ilk sırada alıp, Sancağın toplam ödenen vergi 17.513 akçe, Hoçvan Sancağı Tapu ve Deştbani vergisinde tek nahiyesi olan Hoçvandan 1.415 akçe, Zaruşat Sancağı Tapu ve Deştbani vergisinde 1.350 akçe ile Ulya Nahiyesi ilk sırada yer alarak alınan toplam vergi 2.450 akçe, Kağızman Sancağı Tapu ve Deştbani vergisinde 2.330 akçe ile Güney Nahiyesi ilk sırada yer alarak alınan toplam vergi 4.035 akçe ve Geçivan Sancağı Tapu ve Deştbani vergisinde 650 akçe ile Geçivan Nahiyesi ilk sırada yer alarak alınan toplam vergi 900 akçedir.

Sancakların nüfus sayılarını belirlemek için haneler 5 kat sayısı ile çarpıldığında tahmini nüfus sonuçları ortaya çıkmaktadır. Buna göre;

Kars Sancağında tahmini en kalabalık Nahiye, 425 hane 2.125 nüfus ile Döşkaya olurken ardından 322 hane 1.610 nüfus ile Verişan, 255 hane 1.275 nüfus ile Kuru Döşkaya, 221 hane 1.105 nüfus ile Aridos, 192 hane 960 nüfus ile Berdik ve 48 hane 240 nüfus ile Kars nahiyesi gelmektedir. Kars sancağı geneline bakıldığında tahmini toplam nüfusun 7.315 olduğu anlaşılmaktadır.

Ardahan-ı Küçük Sancağında tahmini en kalabalık nahiye 424 hane 2.120 nüfus ile Güney Nahiyesi olurken ardından 269 hane 1.345 nüfus ile Kuzey, ve 9 hane 45 nüfus ile Germücek Nahiyesi gelmektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağı geneline bakıldığında toplam tahmini nüfusun 3.830 olduğu anlaşılmaktadır.

Hoçvan Sancağı tek nahiyeden oluşup tahmini 64 hane 320 nüfusdan oluşmaktadır.

Zaruşat Sancağında tahmini en kalabalık nahiye 157 hane 785 nüfus ile Ulya olurken, ardından 77 hane 385 nüfus ile Süfla Nahiyesi gelmektedir. Zaruşat Sancağı geneline bakıldığında toplam tahmini nüfusun 1.170 olduğu anlaşılmaktadır.

Kağızman Sancağında tahmini en kalabalık nahiye 218 hane 1.090 nüfus ile Güney Nahiyesi olurken ardından 117 hane 585 nüfus ile Kuzey Nahiyesi gelmektedir. Kağızman Sancağı geneline bakıldığında toplam tahmini nüfusun 1.675 olduğu anlaşılmaktadır.

Geçivan Sancağında tahmini en kalabalık nahiye 20 hane 100 nüfus ile Çürük Nahiyesi olurken, ardından 9 hane 45 nüfus ile Geçivan Nahiyesi gelmektedir. Geçivan Sancağı geneline bakıldığında toplam tahmini nüfusun 145 olduğu anlaşılmaktadır.

Kars Sancağında ki nahiyelere bakıldığında sadece 6 ay çalışan değirmenlerin adetleri ve aldıkları akçeler bilinmektedir. Geriye kalan değirmenlerin sayıları ve vergileri gösterilmesine karşılık ne kadar süre çalıştıkları net olarak bilinmemektedir. Kars sancağı bu değirmenlerden 2.490 akçe vergi alınmaktaydı.

Ardahan-ı Küçük Sancağına bakıldığında Germücek Nahiyesi dışında her nahiye en az bir değirmene sahiptir. Sadece 6 ay çalışan değirmenler bilinmekle birlikte, geriye kalan değirmenlerin sayıları ve vergileri gösterilmesine karşılık ne kadar süre çalıştıkları net olarak bilinmemektedir. Ardahan-ı Küçük Sancağı değirmen vergisi ile toplam 1.410 akçe vergi alınmaktaydı.

Tek nahiyeye sahip olan Hoçvan Sancağında toplam 8 adet değirmen bulunmaktadır. Bunların çalışma süreleri bilinmemekle beraber bir değirmenin vergisi de belirtilmemiştir. Hoçvan Sancağından toplam 210 akçe vergi alınmaktadır.

Zaruşat Sancağına bakıldığında her iki nahiyesinde de değirmen bulunduğu görülmektedir. Ulya Nahiyesine bakıldığında 6 ay çalışan 13 adet değirmen akçeleri ile birlikte verilmiştir. Ancak Süfla Nahiyesine bakıldığında 2 köy hariç geriye kalan

köylerin birinde değirmen sayısı 2 olarak belirtilip çalışma süreleri ve akçeleri belirtilmemiş, bir diğerinde ise 3 değirmenin akçeleri 180 olarak verilip çalışma süreleri belirtilmemiştir. Zaruşat Sancağı değirmen vergisi ile toplam 660 akçe vergi alınmaktaydı.

Kağızman Sancağına bakıldığında her nahiyenin en az bir değirmene sahip olduğu görülmektedir. Kuzey Nahiyesinde 9 değirmen çalışma süreleri ve akçeleri ile gösterilirken geriye kalan değirmenler çalışma süreleri ve akçeleri belirtilmemiştir. Güney Nahiyesine bakıldığında 14 değirmen çalışma süreleri ve akçeleri ile birlikte verilirken geriye kalan değirmenlerin çalışma süreleri ve akçeleri belirtilmemiştir. Kağızman Sancağı değirmen vergisi ile toplam 1.320 akçe vergi alınmaktaydı.

Geçivan Sancağına bakıldığında iki nahiyenin sadece Geçivan Nahiyesinde işyene değirmenlere sahip olduğu görülmektedir. 2 adet değirmene sahip olan nahiyede, değirmenlerin çalışma süreleri ile akçeleri açıkça belirtilmiştir. Geçivan Sancağı değirmen vergisi ile toplam 60 akçe vergi alınmaktaydı.

Kars Sancağına ait Döşkaya, Kars, Aridos Nahiyelerinde Bezirhaneye rastlanılmamıştır. Verişan Nahiyesinde bir bezirhane, sayısı, çalışma süresi ve alınan akçesiyle birlikte verilip, bir başka bezirhane sayısı ve çalışma süresi belirtilmeyerek sadece alınan akçesi ile verilmiştir. Aynı şekilde Kuru Döşkaya Nahiyesinde de üç tane bezirhane, akçesi ile verilip sayı ve çalışma süreleri belirtilmemiştir. Berdik Nahiyesinde üç bezirhane sayı, çalışma süresi ve alınan akçesiyle birlikte verilip, bir bezirhane ise sadece akçesiyle belirtilmiştir. Kars Sancağı bezirhane vergisi ile toplam 540 akçe vergi alınmaktaydı.

Zaruşat sancağına ait iki nahiyede de bezirhane bulunmaktadır. Ulya Nahiyesinde bezirhaneden alınan akçe gösterilmesine rağmen bezirhane sayısı ve çalışma süreleri belirtilmemiştir. Zaruşat sancağı 420 akçe vergi alınmaktaydı.

Kağızman sancağı bezirhane vergisini iki nahiyesinin sadece birinden almıştır. Güney Nahiyesinden alınan bezirhanenin sayısı, çalışma süresi ve alınan akçesi belli olup, toplam 60 akçe vergi alınmaktaydı.

Padişah has gelirleri sıralamasında ilk sırayı 135.000 akçe ile Kağızman Sancağı alırken ardından 25.000 akçe ile Kars, 11.000 akçe ile Geçivan,6.000 akçe ile

Zaruşad, 4.000 akçe ile Hoçvan ve 4.000 akçe ile Ardahan-ı Küçük Sancağı gelmektedir. Altı sancağın genelinde padişah hası için 185.000 akçe alınmıştır.

Kars Sancağı beylerbeyi hası için 157.400 akçe vergi alınmıştır. Sancak Beyi hasları sıralamasında, 63.200 akçe ile Kağızman ilk sırada yer alırken, ardından 59.300 akçe ile Zaruşad, 54.000 akçe ile Geçivan, 37.200 akçe ile Ardahan-ı Küçük ve 36.000 akçe ile Hoçvan Sancağı gelmektedir.

İncelenen defterde, Ebu-l Hasan Harakani Vakfı ve Cami-i Şerifi Ez-Zaim İsmail Vakfı olmak üzere iki vakıf ve Şeyh Ebu-l Hasan Harakani ismiyle bir adet zaviye bulunmaktadır.

KAYNAKÇA

Arşivler

TADB. TTD.175

Telif ve Tetkik Eserler

Ağbaba A. (2014). *XVI.Yüzyıl Mühimme Defterlerine Göre Kars (1558-1637)* , Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisan Tezi, Kars.

Allahverdi R.Ş. (2016). *Kafkas Fatihî Özdemiroğlu Osman Paşa*, İstanbul: Çamlıca Yayınları.

Altuğ U. (2010). *II. Murad Dönemine Ait Tahrir Defterlerinin Yayına Hazırlanması ve Bu Malzemeye Göre Tımar Sistemi, Demografi, Yerleşme ve Topoğrafya Üzerinde Araştırmalar*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora Tezi, Ankara.

Arancı G. (2015) *Osmanlı'dan Günümüze Köy Adları*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kars.

Atak N. (2019). *45 Numaralı/989 1581 Tarihli Mühimme Defteri ve Kars ile İlgili Hükümlerin Transkribi-Değerlendirilmesi* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kars.

Aydın D. (1998). *Erzurum Beylerbeyliği ve Teşkilatı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu

Aydın M. (2015). 2014 Yılı Kars İli Çevre Durum Raporu, *T.C Kars Valiliği Çevre ve Şehircilik İl Müdürlüğü*, Kars.

Barkan Ö.L. (1988). “*Hüdavendigâr Livası Tahrir Defterleri*” I, Haz. Ömer Lütfi Barkan, Enver Meriçli, (s.21), Ankara: Türk Tarih Kurumu

Becermen C. (2008). *Klasik Dönem Osmanlı Veri Sistemi ve Vergi Türleri*, Ankara: Vergi Müfettişleri Derneği.

Belli O. (2007). *2. Kent Kurultayı Kafkasya'da Ortak Geleceğimiz Kars*, İstanbul: Kars Belediyesi Kültür Yayınları.

Belli O. (2019). *Her Yönü ile Ani*, İstanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu.

- Bilge M.S. (2005). *Osmanlı Devleti ve Kafkasya*, İstanbul: Eren Yayınları.
- Cengiz E. (2013). *XI. ve XV. Yüzyıllar Arasında Kars*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.
- Çelebi C.M. (2010), *Muhteşem Çağ Kanuni Sultan Süleyman*, İstanbul: Kariyer Yayınları
- Çelebi E. (1999). “*Seyahatname*”, C. II, Haz: Zekeriya Kurgun, Seyit Ali Karaman, Yücel Dağlı, (s.168) İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Çelebi K. (2009). *Kitab-ı Cihanniüma*, C:I, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Dağdelen İ. (2010), *15. Yüzyıl Ünye ve Çevresinin Tarihi Kaynakları*, İstanbul: Ünye Belediyesi Kültür Yayınları.
- Demir M. (2013). *Kars Kent Coğrafyası*, Erzurum: Kafkas Üniversitesi Eğitim Fakültesi Yayınları.
- Devellioğlu F. (2017). *Osmanlı-Türkçe Ansiklopedik Lügat*, Ankara: Aydın Kitabevi.
- Doğantekin Ersin, *XVI. Yüzyılın İkinci Yarısında Çıldır Beylerbeyliği*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kars.
- Ertürk V. (2007). *XVI. Yüzyılda Akşehir Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre)*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Genç N. (1988). *XVI. Yüzyıl Sofya Mufassal Tahrir Defterleri'nde Sofya Kazası*, Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Genç S. (2005). *XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Karesi Sancağında Hububat Üretimi Ticareti ve İstanbul'un İaşesine Katkısı*, Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Balıkesir.
- Genç Y.İ vd. (2010). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi Rehberi*, İstanbul: Başbakanlık Basımevi.
- Güllüdağ N. Özkaya İ, Mor İ. (2017). *Kars Yer Adları*, İzmir: Kitapana Yayınevi.
- Güney T. (2019). *71 Numaralı Mufassal Tahrir Defterine Göre Ardanuç Sancağı* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.

- İnalcık H. (2016). *Devlet-i Aliyye Osmanlı İmparatorluğu Üzerine Araştırmalar I*, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları.
- İnalcık H. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- İnalcık H. (2018). *Osmanlı İmparatorluğu Toplum ve Ekonomi*, İstanbul: Kronik Yayınları.
- Karadağ D. (2009). *1855 Kars Zaferi* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Karadeniz Y. (1994). *Sosyo-Kültürel ve Tarihi Açısından Kars*, Kars: Seviye Yayınevi
- Kazıcı Z. (1977). *Osmanlıda Vergi Sistemi*, İstanbul, Şamil Yayın Evi.
- Kırzioğlu F. (1953). *Kars Tarihi*, C. I, İstanbul: Işıl Matbaası.
- Kırzioğlu F. (1998), *Osmanlıların Kafkas Elleri Fethi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu
- Kızılkaya O. (2011). *XIX. Yüzyılda Kars Sancağı'nda Sosyal Ve Ekonomik Durum*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Doktora tezi, Erzurum.
- Konuk Y.E. (2005), *Sultan IV. Murad'ın Bağdad Seferi ve Kasr-ı Şirin Antlaşması*, Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Afyonkarahisar.
- Kop Y. (1999). *1828-1829 Osmanlı-Rus Savaşında Kars ve Çevresi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum.
- Küpelı Ö. (2009). *Osmanlı-Safevi Münasebetleri*, Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Kütükoğlu B. (1994), *Lala Mustafa Paşa*, Vekayi'nüvis Makaleler, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları.
- Kütükoğlu B. (1994). *Sultan III. Murat*, Vekayi'nüvis Makaleler, İstanbul: İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları
- Kütükoğlu M. (2018). *Osmanlı'nın Sosyo Kültürel Ve İktisadi Yapısı*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Öztürk Y. (1992). *527 Numaralı Küçük Ardahan ve Kars Livaları Tımar İcmal Defteri* Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Elazığ.
- Pekalın M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü II*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Pekalın, M. Z. (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü III*, İstanbul: Milli Eğitim Yayınları.
- Sarıkaya H, T.T. (2014). *0008 Numaralı Tapu Tahrir Defteri'nin Transkripsiyonu Ve Tahlili* Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Aydın.
- Sevim S. (199). *XVI. Yüzyılda Karasi Sancağı (Tahrir Defterlerine Göre)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.
- Şimşirgil A. (2018). *Kayı VIII*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Şimşirgil A. (2018), *Kayı IV*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Şimşirgil A. (2018). *Kayı III*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Şimşirgil A. (2018). *Kayı V*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- Temel F. (2011). *Ortaçağ Boyunca Kars ve Çevresinin Tarihi Coğrafyası* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Tournefort J. (2008). "*Tournefort Seyahatnamesi*", Editör; Stafenos Yerasimos, Çev. Ali Berktaş, Teoman Tunçdoğan,(s.146), İstanbul: Kitap Yayınları.
- Turan O. (2008). *Selçuklu Tarihi Türk İslam Medeniyeti*, İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Tüysüz C, Deniz A, Yardımcıel A. (2015). *Orta Çağ'dan Cumhuriyet'e Siyasi ve İktisadi Gelişmelerle Kars'ta Sivil Mimari*, Erzurum: Eser Yayınları.
- Ural S, Akyüz Orat J, Oran Arslan N, Bingöl A, Tüysüz C. (2011). *Kars Tarihi (Geçmişten Cumhuriyete)*, Kars: Kafkas Üniversitesi Yayınları.
- Uzunçarşılı İ.H. (2011). *Osmanlı Tarihi C. II*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Uzunçarşılı İ.H. (2011). *Osmanlı Tarihi C. IV/I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

- Yakar M. (1996). *Klasik Dönem Osmanlı Devletinde Toplumsal Yapı Ve Vergi Sistemi*, Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kütahya.
- Yılmaz A. (2013). *Tunç Çağı'nda Kars İli Ve Çevresindeki Yerleşimler* Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi, Kars.
- Yurtseven Y. (2014). *Klasik Dönem Osmanlı Devleti'nde Vergi Adaleti*, I. Türk Hukuk Tarihi Kongresi Bildirileri, İstanbul: Seçkin Yayınevi.
- Zeyrek Y. (2015). *Tarihi Osman Paşa*, Ankara: T.C Kültür Bakanlığı Yayınları.

Makale ve Dergiler

- Afyoncu E. (2003). Türkiye'de Tahrir Defterlerine Dayalı Olarak Hazırlanmış Çalışmalar Hakkında Bazı Görüşler, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C:1, S: 1, s.267
- Aktan C.C. (1998). Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*, S.52, s.74.
- Akyüz J. (2006). 16. ve 19. Yüzyıllar Arasında Kars Tarihi, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, s.77.
- Arlantaş Y. (2014). Paleolitik ve Mezolitik (Epi-Paleolitik) Çağ'da Barınma, *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:24, S:2, s.320.
- Arslanboğa K. (2018). Osmanlı Devleti'nde Vakıf Yönetiminde Tevliyet: İstanbul Örneği, *Yönetim Bilimleri Dergisi*, C:16, S:32, s.552.
- Batmaz E.Ş. (2004), XV-XVI. Yüzyıl Sancak Kanunnamelerine Göre Osmanlı Devletinde Tahıl Üretimi, *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C:23, S:36, s.36.
- Bayartam M. (2008). Osmanlı Şehirlerinde Vakıflar Ve Vakıf Sisteminin Şehre Kattığı Değerler, *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, C:10, S:1, s.157.
- Bekadzes İ. (2015). XVI. Yüzyılda Çıldır Eyaleti Ahalkalak Sancağı'nın Tümek Nahiyesi, *Akademik Bakış Dergisi*, S:50, s.167.

- Beydilli K. (1998). Hünkâr İskeley Antlaşması, *TDVİA*, C.18, (1998), s.488-489.
- Beydilli K. (2001). Kabakçı İsyanı, *TDVİA*, C.24, (2001), s.8-9.
- Beydilli K. (2002). Küçük Kaynarca Antlaşması, *TDVİA*, C.26, s.525.
- Beydilli K. (2007). Paris Antlaşması, *TDVİA*, C.34, s.169-170.
- Bozkurt N. (2007). Pamuk, *TDVİA*, C:34, s.155.
- Çağatay N. (1947), Osmanlı İmparatorluğu'nda Reayadan Alınan Vergi ve Resimler, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi*, S:V, Ankara, s.491.
- Çakmak B. (2015). Geç Dönem Osmanlı Toplumunda Köylünün Sosyo-Ekonomik Durumu: Yönetilen Zümre Olarak Kendi İfadelerine Göre Uşak Köylüsü, *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, S:21, s.61
- Çınar H. (2015). Defter-i Evkaf-ı Liva-i Kuds-i Şerif, *Vakıflar Dergisi*, S:44, s.146
- Darling T.L. (2015), Nasihatnameler, İcmal Defterleri, and the Timar –Holding Ottoman Elite in the Late Sixteenth Century– Part II, Including the Seventeenth Century, *Osmanlı Araştırmaları*, C:45, S:45, s.2.
- Dedeyev B. (2009). Çaldıran Savaşı'na Kadar Osmanlı - Safevi İlişkilerine Kısa Bir Bakış, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S:2, s. 127-128-129.
- Doğan M. (2011). Osmanlı Timar Sistemi'nde Tevcih Prosedürü, *Çankırı Karatekin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, C:2 S:1, s.2.
- Doğanay H. (2013) Ogün Coşkun, Mezraa Yerleşmeleriyle İlgili Karşılaştırmalı Bir Araştırma, *Doğu Coğrafya Dergisi*, C:18, S:29, s.3.
- Emecen F. (1998). Çıldır Eyaleti, *TDVİA*, C:8, s.300.
- Emecen F. (1998). Ağnam Resmi, *TDVİA*, C:1, s.478-479.
- Emecen F. (2009). Selim I, *TDVİA*, C:36, s.409.
- Emecen F. (2010). Süleyman I, *TDVİA*, C:38, s.75.
- Eren F. (1987). Osmanlı Dönemi Vakıfları, *Vakıf Haftası Dergisi*, S:5, s.195.
- Ertuğ F. (1998). Anadolu'nun Önemli Yağ Bitkilerinden Keten, *Türkiye Bilimler Akademisi I*, s.114.

- Genç V. (2019). Safevi Kroniklerinde Çaldıran Savaşı, *Osmanlı Medeniyeti Araştırmaları Dergisi*, C:5, S:8, s.43.
- Gönüllü A.R. (2015). Milli Mücadele Ve Cumhuriyet Döneminde Hayvanlar Vergisi, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S:38, s.72-73.
- Göyünç N. (1979). Hane Deyimi Hakkında, *Tarih Dergisi*, S:32, İstanbul, s.332-333.
- Gümüüşü O, Küçükbaşcı M.S. (2016). Köy, *TDVİA*, C:2, İstanbul, s.85.
- Gündüöz G. (2018). Tekke Hayatında Üç Muktedir Figür: Sancak, Alem ve Tuğ, *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, S:85, s.162-163.
- Gündüz T. (2001). Kars, *TDVİA*, C.24, s.515.
- Gündüz T. (2001). Kars, *TDVİA*, C.24, s.515.
- Gündüz T. (2010). Şah İsmail, *TDVİA*, C.38, İstanbul, s.254.
- Güneş M. (2014). Osmanlı Dönemi Nüfus Sayımları ve Bu Sayımları İçeren Kayıtların Tahlili, *Gazi Akademik Bakış Dergisi*, C.8, S.15, s.224.
- Güneş Y. (2009). Mahalle Yönetimi, *Türk İdare Dergisi*, S:465, Ankara, s.114-115.
- Hınz W. (1989). İslamda Ölçü Sistemleri, *Türklük Araştırmaları Dergisi*, Çev.
- İnalcık H. (1959). Osmanlılar'da Raiyyet Rüsümü, *Belleten*, C:XXIII, S:92, s.587-588.
- İnalcık H. (2001). İспенç, *TDVİA*, C:23, İstanbul, s.177.
- İnalcık H. (2012). Tımar, *TDVİA*, C.41, İstanbul, s.171.
- İpek A. (2011) Kars'ta İlk Müslüman Türk Hâkimiyeti, *Ekev Akademi Dergisi*, S:49, s.164.
- İpek A. (2015). Şam'dan Kars'a Fetih Ordusu, *Kafkas Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, S:4, s.44-45-46.
- Karadağ H, Şit M. (2016). Osmanlı Devleti'nde Toprak Mülkiyetinin İktisadi Sistemler Açısından Değerlendirilmesi, *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C:2, S:4, s.59.

- Kılıç O. (1999). Yurtluk-Ocaklık ve Hükümet Sancaklar Üzerine Bazı Tespitler, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi, Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S:10, s.120-121.
- Küçükaşçı M.S, Yel A.M. (2003). Mahalle, *TDVİA*, C:27, Ankara, s.324.
- Kütükoğlu B. (2008). Lala Mustafa Paşa, *TDVİA*, C:27, s.74.
- Murphey R. (2001). Kasrışirin Antlaşması, *TDVİA*, C:24, s.575.
- Oflaz M. (2002). Osmanlı Dirlik Sistemi, *Türkler*, C.10, s.696.
- Orhonlu C, Göyünç N. (1997). Has, *TDVİA*, C:16, s.269.
- Öz M. (1991). Tahrir Defterlerinin Osmanlı Tarihi Araştırmalarında Kullanılması Hakkında Bazı Düşünceler, *Vakıflar Dergisi*, S.22, s. 429-439.
- Öz M. (1993). Tahrir, *TDVİA*, C:39, İstanbul, s.425.
- Öztürk M. (1997). 1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri, *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, S:8, s.250.
- Sagona A. (2006). Ortaçağ'dan Önce Kars, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, s.13.
- Sahillioğlu H. (1991). Arûs Resmi, *TDVİA*, C:3, s.422-423.
- Sahillioğlu H. (1991). Bâd-ı Hevâ, *TDVİA*, C:4, s.416-418.
- Solak İ. (2008). Osmanlı İmparatorluğu Döneminde Anadolu'da Meyve ve Sebze Üretimi, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.24, s.21.
- Şahin İ, Emecen F. (1991). Amasya Antlaşması, C:3, *TDVİA*, s.5
- Şahin İ. (2009). Mezraa, *TDVİA*, C:29, Ankara, s.547.
- Şahin İ. (2006). Nahiye, *TDVİA*, C:36, İstanbul, s.306.
- Şahin İ. (2009). Sancak, *TDVİA*, C:36, İstanbul, s.97.
- Şimşek M. (2017).Tanzimat Dönemi Osmanlı Taşra Teşkilatında Nahiye Yönetimi: Kireli Örneği, *Çatalhöyük Uluslararası Turizm ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, S: 2, s. 56-57.
- Taşkesen M.Ö. (2017). Osmanlı Döneminde Sosyal Refah Sistemi Olarak Vakıflar, *İş ve Hayat Dergisi*, C:3, S:5, s.59.

- Taşkın Ü. (2013). Rüsûm-ı Örfiye, *Tarih Okulu Dergisi*, S: 17, İstanbul, s.60.
- Tekin A.S. (2019). Klasik Dönem Osmanlı Devleti İktisadi Ve İçtimai Düzeninde Vergi Sistemi, *Akademik Tarih Ve Araştırmalar Dergisi*, C:1, S:1, s.61.
- Temurçin K. Aldırmaz Y. (2013). Fonksiyonel Açıdan Kars Şehrinde Hayvancılık, *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S:30, s.306.
- Tuncel H. (1996). Mezraa Kavramı ve Türkiye'de Mezraalar, *Türkiye Coğrafyası Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi* S:5, Ankara, s.82.
- Turan Ş.(1994). Edirne Antlaşması, *TDVİA*, C.10, s.443.
- Tutar H. (2012). Kars'ın Sosyo-Ekonomik Durumu ve Uygun Yatırım Alanları, *Serhat Kalkınma Ajansı*, s.5.
- Tüysüz C. (2006). Doğu'nun Uygur Kenti Kars, *Kars Beyaz Uykusuz Uzakta*, s.31.
- Uludağ S. (2006). Mücerred, *TDVİA*, C:31, İstanbul, s.447.
- Uyanık R.C. (2001). Kars ve Civarında Hayvancılık(Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), *İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s.11.
- Uzun A. (2003). 19. Yüzyıl Osmanlı Tarımına İlişkin Çalışmalar, *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, C:1, S:1, s.205.
- Üzümcü A, Tokucu E, Ergiçay G. (2015) Kars Lojistik Merkezinin (KLM) Tra2 Bölgesinin Kalkınması ve Kars Ekonomisi Açısından Önemi: Bir İktisadi Analiz, *Kafkas Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, C:6, S:10, s.191-222.
- Varlık M.Ç. (1993). Çaldıran Savaşı, *TDVİA*, C:8, s.193-195.
- Yediyıldız B. (2012). Vakıf, *TDVİA*, C:42, s.479.
- Yılmaz Y. (2019). Osmanlı Devleti'nde Vergi Sistemi Ve Vergi Denetimi, *Makaleler*, S:252, s.12.
- Yiğitbaş A. (2014). Ani Harabeleri ve Fetih Camii, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, S:4, s.3.

ÖZGEÇMİŞ

KİŞİSEL BİLGİLER

Adı Soyadı	Güler Baykız
Doğum Yeri	Digor
Doğum Tarihi	24.02.1996

LİSANS EĞİTİM BİLGİLERİ

Üniversite	Kafkas Üniversitesi
Fakülte	Fen-Edebiyat Fakültesi
Bölüm	Tarih Bölümü

İLETİŞİM

e-mail	guler_baykiz@outlook.com
---------------	---------------------------------